

Ս Ի Ո Ն

ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՑԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐՈՒՍԱԴԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԴԷՄ

Ս Ի Ո Ն

ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՀՐԱՑԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐՈՒՍԱԴԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ԲՈՎԱՆՔԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Երես

— «Դեպի Մայրենի եկեղեցին . . .»

* * * 257

Ձեռագրութիւններ՝ Ս. Աթուռոյս հովանւոյն ներքեւ.

266

Հոգեւոյս Տ. Բաբգին Կաթողիկոս — Կենսագրական.

Գ. 269

ԲԱՆԱՍՏԵՂԵԱԿԱՆ

— Տարօրինակ իրիւններ կան . . .

Albert Samain 265

— Հաղորդութիւն.

Արսէն Երկաթ 272

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

— Փղոսկրեայ Աւեսարանի Արուեստ.

— Մլէի Աւեսարանի գրութեան տարին.

{ Գրոգ. Ն. Ադունց 273

ՀԱՅՐԵՆԱԿՕՍՍԱԿԱՆ

— Պատմական թղթերիւններ Հայաստանի

հոգեւրբ ուղղման մասին.

Մեսրոպ Մազիստոս Արեւիկ. 276

ԵԿԵՂԵՑԱԳԱՏՄԱԿԱՆ

— Գրիգոր Կեսարացի Պատրիարք

էւ իր ժամանակը.

Ա. Ալպոյանեան 280

ԴՐԱԿԱՆ

— Տիգրան Երկաթ . .

Թ. Օշական 284

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

— Ամսօրեայ լուրեր.

288

Ս Ի Ո Ն

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

Բոլոր երկիրներու համար Սինի Տարեկան բաժնեգրին է

Անգլ. Շէլթ 6 (Ամեր. Տւլք 1.50) կամ անոր համարժէքը.

եռամսեայ կամ վեցամսեայ բաժանորդագրութիւն չկայ:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱՆԵԻԿ Է

Հասցէ՝ Rédaction de la Revue Arménienne ՏՃՈՈ

Patriarcat Arménien

JÉRUSALEM — Palestine

Գոհունակութեամբ կը ծանուցանենք թէ, Բարիզէն՝ Տօքթ. Հրանդ Համանեան ինքնայօժար նուիրեց — երրորդ անգամ ըլլալով — 500 Քրանց վասն բարգաւաճման Սինի:

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՔՆԱՐ

ՀՈԳԵԼՈՅՍ ԵՂԻՇԷ ՂՈՒՐԵԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺԻ

բոլոր բանաստեղծութեանց հաւաքումը,

ինքնագիր եւ քարգմանածոյ:

ԷԶ՝ ԼԱ + 575

ԳԻՆ՝ ՎԵՑ ՇԷԼԻՆ

ՍԻՈՆ, ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

Ժ. ՏԱՐԻ — ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1936 — ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ԹԻՒ 9

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

“ԴԷՊԻ ՄԱՅՐԵՆԻ ԵԿԵՂԵՅԻՆ...”

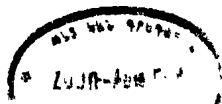
Ո՛հ միայն հետաքրքրական, այլ և իբրև ազգային կեանքի իրականու-
թեան մէջ յանկարծ ծայր տուած երևոյթ, սիրալիր ուշադրութեան միայն ար-
ժանի է խնդիրը, զոր Նիւ-Եօքքի Հայ-Աւետարանական եկեղեցւոյ հովիւը,
Վեր. Ա. Ա. Պետիկեան, շուրջ երկու ամիսներ առաջ չորս յօդուածներով պար-
զեց «Հայաստանի Կոչնակ»ին մէջ: Ու կը ցաւինք շատ որ Սիոն, իր նախորդ
թիւին մէջ՝ զոր հարկադրուած էր ամբողջովին նուիրել այլապէս նուիրական
և տխուր պարտականութեան մը, չկրցաւ բուն ժամանակին զբաղիլ անով:

Զգացումը՝ որ Աւետարանի այդ պատուական պաշտօնէին տուն տուած
է իր այդ գրութիւնները, մայրենի եկեղեցիին կառօսն է պարզապէս. և, իբր
այդ, գիտենք թէ սոսկ իրենք չէ ան: Կարօտի զգացումը դեռ չշխած այն
հրայրքն է՝ որ շարունակ կը միայ ամէն ազնիւ հայ բողոքականի սրտին խորը:

Կը յիշեմ անոնցմէ ծերունի մը, երբեմն պաշտօնեայ Պոլսոյ Պայպլ
Հատուկի գրավաճառատան մէջ, որ բողոքական երգարանը թերթած միջոցին
կ'ըսէր օր մը մեզի. «Աղուոր են, սրտիս կը խօսին այս երգերը. բայց ես իմ
անկողինիս քով զգրոցի մը մէջ ունիմ գրաբար ժամագիրք մըն ալ. ամէն առ-
տու կ'անուրի ինծի միայն լսելի ձայնով «Առաւօտ լուսոյն» կ'երգեմ անկէ. ու
երբ կը հասնիմ «Սէր անուն Յիսուս, սիրով քով ճմիւս սիրտ իմ քարեղէն»ին.
կը մոռնամ ասոնք ամէնքը»:

Չեմ կրնար մոռնալ նոյնպէս ուրիշ ծերունի մը. Աղեքսանդրոյ հայ
բողոքականաց երբեմնի Հովիւը, հոգւոյ և սրտի տէր բարի անձ մը, սիրոյ և
ներշնչումի կրակներով վառուող ճշմարիտ քրիստոնեայ, Վեր. Քրիստոստուր
ձէճիգեան, որ ամէն կիրակի, իր պաշտամունքն ու քարոզը վերջացնելէ ետքը,
որպէսզի ամէնքէն հասկցուի, «Շիւսի անա քիլիսէմիդէ կիսէլիմ» կ'ըսէր թուր-
քերէնով, ու պզտիկ հօտին առջևէն ինկած, կը փութար Ապուտարտար, գէթ
պատարագին կէսին հասած ըլլալու համար:

Այս երկու օրինակները — որոնց շարքը կարելի էր դեռ երկարել —
յիշեցինք հոս, ըսելու համար միայն թէ մեր տպաւորութիւնը առ հասարակ այն
է եղած որ հայ բողոքականները իրենց մայրենի եկեղեցիին հանդէպ ընդհան-

709-66

բապէս պահած են բարի և ջերմ սէր մը, առանց սակայն ատոր համար իրենց ներկայ դաւանական համոզութիւնն հրաժարելու որ և է լուրջ շարժումի։ Այդ ուղղութեամբ մէկ քանի անձի կամ ընտանիքի կողմէ կատարուածները պատահական երևումներ են միայն, այլապէս ևս բացատրելի, և չեն կրնար հիմ կազմել որ և է ուրիշ դատումի։

Արդ, ճիշդ այս զգացումին է որ հրապարակաւ թարգման կը կանգնի Վեր. Պետիկեան, երբ, առանց մագիւ չափ շեղում ցուցնելու բողոքական դաւանութենէն, պանծացումը կ'ընէ Հայաստանեայց Եկեղեցիին ազգային ոգւոյն, լիութի յարգանքով և պատկառանքով հանդերձ անոր նուիրապետական կազմին, վարդապետական դրութեան և ծիսական կամ պաշտամունքային կատարողութեանց հանդէպ. և, անկեղծութենէն աւելի քաշութեան գործ մը կը կատարէ, երբ այդ զգացումը սկզբունքի վերածելով՝ իր բողոքական երէցի դիրքէն և քաւրողիչի ամպիոնէն կը յայտարարէ թէ խոշոր պակաս մը կայ հայ բողոքական եկեղեցիին մէջ։ Այս վերջինը, իր տեսութեամբ, որչափ իրապէս բողոքական է՝ այնչափ անուանապէս հայ է։ Ու կը խորհի, շատ իրաւամբ, թէ ինչպէս ոչ մէկ մարդ, նոյնպէս ոչ մէկ ժողովուրդ չի կրնար, առանց նկարագրիի արժանապատուութենէն շատ բան կորսնցնելու, իր կրօնական կեանքին մէջ ժխտել իր ազգութիւնը, իր արիւնը, իր ազգային ոգին և իտէպլը։ Քրիստոնէութիւնը՝ որքան աւելի լաւ հասկցուի՝ այնքան աւելի լաւագոյնս կը յատկէ ինքնութեան զգացումը անհատներու և ժողովուրդներու մէջ։ Մինչ հայ բողոքականութիւնը, սկիզբէն ի վեր և ներկայ պայմաններուն մէջ, ուզալիս ըզգացման դէմ ուժացնող դրութիւն մը եղած է կարծես, ապազգայնացման հաստատութիւն մը, որուն մէջ ոչինչ կը խօսի մեղի մեր անցեալէն, մեր նախնեաց քրիստոնէական առաքինութիւններէն, ուր ոչ մէկ կենդանի և կենդանացնող շունչ կը զգացուի հայ պատմութենէն, հայ դրականութենէն, հայ ստեղծագործութենէն, հայ հոգիէն. հաստատութիւն մը՝ որուն մէջ պաշտամունքը սիրտը չի տանիր խորհրդազգած հոգեզմայլանքին, որ ամենէն վսեմ թափն է կրօնքի զգացման, և ուր աղօթաւայրը, երդի միապաղաղ եղանակութիւններուն մէջ, հակառակ յաճախ լաւ սերտուած և մշակուած քարոզներուն, լսարանական ակումբի մը ձևը կ'առնէ ընդհանրապէս։

Մերձաւորաբար այս միտքով է որ կ'արտայայտուի Վեր. Պետիկեան իր համայնքին կրօնական վիճակին մասին։ — Բայց հոգ կանոց չ'առնուր ան. չ'ուզեր փնտլ սոսկ տրանկւոյզի դիրքին մէջ. կը ցուցնէ ցաւը, մատնանշելու համար նաև դարմանը, Իրեն համար, որպէսզի Հայ-Բողոքականութիւնը արդարացնէ իր կոչումը և արդիւնաւորուի իրեն համար սահմանուած գործին մէջ, պէտք է որ մօտենայ Մայրենի եկեղեցիին, պէտք է չափով մը տրուաւորակամամայն. այսինքն մասեր՝ տարրեր առնէ անոր պաշտամունքէն, տօներէն, աղօթքներէն, շարականներէն, ծէսերէն և արարողութիւններէն, անոնցմէ մանաւանդ՝ որոնք բուն ազգային նկարագիր մը ունին. պէտք է որ հայ բողոքական երէցը ձեռնադրուելէ առաջ ճանչցած և ուսումնասիրած լինի Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւնը, դրականութիւնը, վարդապետութիւնը, հայրախօսութիւնը, վկայաբանութիւնը, երաժշտութիւնը, այնքան՝ որքան կը սովորի Ընդհանուր կամ Բողոքական եկեղեցիին։ Ու, կ'եզրակացնէ թէ այս կերպով միայն պիտի հնարաւոր

դառնայ բարեկարգութիւնը Հայ Բողոքական եկեղեցիին, որ պէտք ունի անոր, որ զինքը սրտատանջող մեծագոյն հարցն է, և որո՞ւն անհրաժեշտութիւնը շեշտելու համար է որ կը շարժէ իր զրիչը: Իր «Բարեկարգական» եկեղեցիին ճշմարիտ բարեկարգութիւնը՝ դէպի ետ, դէպի վեր, դէպի Ազգային եկեղեցին վերադարձի շարժումով մը միայն կրնայ իրականանալ:

Պարզուած այս բոլոր կարծիքներուն մէջ մեզի համար ոչինչ կայ արտասովոր կամ զարմանալի, երբ մանաւանդ զանոնք հրապարակողն է Գիսակի, լայտութիւններու պատուականագոյնին, ինչպէս կ'ըսէր երբեմն անմոռանալին իւզգանդ Քէշեան, զաւակը, որդին հօրը՝ որ «Հայ եկեղեցիին տօնական մտածութիւնները հոգեգրեց որքան բողոքական՝ նոյնքան հայ ներշնչութեամբով, և որ, եթէ ապրէր, կը հաւատամ թէ այսօր թերեւ շատ աւելի հեղինակութիւն պիտի ընէր ինչ որ անա այսօր կ'ընէ իր արեւնին և հոգւոյն ամենապատուական այս ծնունդը:

Ինչ որ կը մտածէ և կը գրէ Վեր. Պետիկեան՝ գեղեցիկ է անշուշտ և համոզիչ, թէ՛ իբրեւ զգացում և թէ՛ իբրեւ սկզբունք. իր հօտին և համայնքին բարւոյն միայն նախանձախնդիր հովիւի մը կողմէ ներկայացուած և յայտարարուած: Ոչ ոք կրնայ առարկել այդ մասին:

Բայց թէ ո՞րքան իրատես է վերապատուելին՝ մտաքանչուքեան մօտեցող իր այս խանդավառութեան մէջ՝ այդ է կարևորը. իսկ այդ մասին մեր կարծիքը աւելի յստակօրէն յայտնել կարենալու համար նոյն իսկ, հարկ կը տեսնենք քանի մը տողերով անդրադառնալ նախ այն տեսութեանց վրայ, զորս այդ առթիւ իր դաւանակիցներէն և մեր ազգակիցներէն չորս յարգելի անձեր յառաջ բերին, երեքը «Հայաստանի Կոչնակ»ին և չորրորդը Գահիրէի «Արև»ին մէջ: Երեքն են երկու հանրածանօթ վերապատուելիները, Մ. Կ. Փափազեան, և Յ. Գ. Գրիգորեան, վերապատուելիի մը որդի համալսարանական և նախկին հայ վարդապետ՝ Տիար Յովնան Կարապետեան, իսկ չորրորդը՝ ազգասէր մտաւորական մը, Տիար Խ. Գուրեան:

Այս վերջինը, խորապէս համամիտ լինելով հանդերձ Պետիկեանի առաջարկած ծիսական ազգայնացումի տեսութեան, զոր սակայն կը խորհի թէ պէտք չէ ծայրայեղութեան տանիլ՝ զոր օրինակ բողոքական երգարանը բոլորովին մէկ կողմ դնելու աստիճան, մեծ օգուտ մը չակնկալեր անկէ, ցորչափ հայ բողոքականութիւնը ամէն կողմ մատնուած է դաւանական և նոյնիսկ քրիստոսաբանական հարցերու շուրջ անխիստութեան մը, զոր պարզապէս յուսահատական անհամատարբրութիւնը և կարգապահական պառակտութիւնը: Այսինքն, կը վախճայ կարծես թէ «ազգայնացում»ի այդպիսի արարք մը արդէն եղած բաժանումներուն վրայ նոր մը ևս աւելցնելու միայն պիտի ծառայէ. և կը թուի խորհիլ թէ պէտք է Հայ-Բողոքականութիւնը ինքն իր մէջ բարեկարգել և ամրապնդել նախ իբր բողոքականութիւն, և յետոյ փորձել կամ զործադրել իր վրայ ազգայնացումի որ և է ծրագիրը:

Ներորդը, Տիար Յ. Կարապետեան, առանց մտնելու բուն խնդրոյն մէջ՝ իբրեւ «Հայաստանեայց եկեղեցւոյ զաւակ» իրաւունք չհամարելով իրեն

զբաղել «Հայ-Բողոքական եկեղեցւոյ ներքին գործերուն միջամուխ ըլլալու» — կը փափաքէ սոսկ դիտել սալ թէ ճիշդ չէ երբեք Վեր. Պետիկեանի յայտնած այն կարծիքը թէ Հայ Եկեղեցին «նոզկոր կենսաւորումսի միայն պէտք ունի և ոչ թէ բարեկարգութեան»։ Կը շեշտէ այս մասին այլուր ևս պարզած իր տեսութիւնը թէ անիկա անհրաժեշտօրէն պէտք ունի բարեկարգութեան, որ պէտք է կատարուի արդարեւ ոչ թէ «բողոքականութեան ճամբով», այլ ներքին եղաւորութեամբ դարձի շարժումով մը դէպի իր նախնական շրջաններու կազմն ու կարգաւորութիւնը։ Ու կ'օգտագործէ պատեհութիւնը, իր բուռն բողոքը յայտնելու համար Հայ Եկեղեցւոյ կղերական և աշխարհական վարիչներուն, որոնց «անիմաստ և կըրօտ չկամութեանց» պատճառաւ խափանուած է եղեր ցարդ բարեկարգութեան այս գործը։ — Այս բոլոր ըսուածներուն մէջ կան նկատելի կէտեր. բայց որովհետեւ անոնք բուն նիւթին հետ առնչութիւն չունին, և որպէսզի մեր կողմէ ևս նիւթէն շեղում մը կատարուած չըլլայ, կը նօթենք միայն զանոնք հոս, իրենց մասին անգրադարձում մը թողլով ուրիշ առիթի։

Վեր. Մ. Փափագեան խնդրոյն կը մօտենայ իրեն ինքնայատուկ կերպով. կտրուկ և պարզ. բայց նաև յաւէտ կրօնական՝ աւելի ճիշդ բողոքական՝ քան թէ ազգայնական մտայնութեամբ. ինչ որ վիճով մը կը բաժնէ արդէն զինքը Վեր. Պետիկեանէն։ Ձենք ուզեր հոս խորանալ հայ բողոքականութեան ծագումին մասին իր պատմական ակնարկին մէջ սպրդած սխալի մը վրայ։ Կը բաւականանա՞նք ըսելով միայն թէ, այդ թուականին մերինները զայրացնողը ոչ թէ հալածանքի կիրքն էր ինքնին, այլ ինքնապաշտպանութեան զգացումը, սրտմտութիւնը մարդոց դէմ՝ որոնք անասելի արհամարհանքով մը կը ծաղրէին հոգւով և մարմնով քրիստոնէութեան նուիրուած ժողովուրդի մը հաւատքը, կուսպաշտութիւն կոչելով զայն, և ամէն մէկ նորագործի առթիւ զրկելով իրենց կեդրոնը թէ «նոզի մը փրկեցինք այսօր»։ Ու, ներուի՜ մեզ ըսել թէ այդ զգացումն է կարծես որ կը տրոփէ դեռ իր բաւերուն մէջ. երբ հայ բողոքականութեան կոչումը բացատրել ուզելով կ'ըսէ. «Իր գործը Հայը Բրիտանիայ լինել է»։ Դատում՝ զոր ինքն իսկ պէտք կ'զգայ յետոյ բարեբեւութեան, երբ երկրորդ յօդուածի վերջին սխնակի առաջին հատուածին մէջ կ'աւելցնէ. «բողոքական եկեղեցիներն գերագոյն նպատակն է, ինչպէս նախորդ յօդուածով ըսինք, Հայը Բրիտանիայէն ազատելու, այսինքն ո՛չ թէ անոր նոր կրօնք սովորեցնել, հապա դարերէ ի վեր անոր արդէն ազգովին ընդունած քրիստոնէական կրօնքին փորձառութիւններուն ճշմարտութիւնը տալ»։ Այդպէս իրօք. դարեր ու դարեր հազար ու բիւր փորձութեանց ամենէն դատաններուն մէջ իր հաւատքն ու բարոյականը պահած այս ազգը ուրիշներէ՞ն ուրեմն պէտք ունէր սովորելու Աւետարանի ճշմարտութեանց արժէքը։

Պատիկ մանրադէպ մը հոս այս մասին՝ թող հնկատուի աւելորդ։ — Պարտիզակի Ամբրիկեան Բարձր. Վարժարանի Ձեմամեակի հանդէսին, ուր զացեր էինք Արմաշի Դպրեվանքը ներկայացնել, ծերունի միսիոնար մը, Տօբթ. Պարնըմ, իր ճառին մէջ երբ ըսաւ «Երբ յիսուն տարի առաջ մենք եկանք այս ազգը լուսաւորելու...», Մը. Ալէն, որուն քով էի նստած, ալը ձեռքիս վրայ դնելով փրսփրսաց ալանշիւս. «Մարդոց՝ որոնք չեն ճանչցած, որովհետեւ չեն ուսումնասիրած, այս ազգին անցեալն ու հոգին, պէտք է ներել, երբ այսպէս կը խօսին»։

— Բողոքականութիւնը Հայոց մէջ քարոզող առաջին միախոնարները եթէ արդարեւ ունեցած լինէին Ուսուցիչներու, Ձէյմպըրսներու, Ալէններու հասկացողութիւնն ու խղճմտանքը, պատմութիւնը այսօր ուրիշ կերպով պիտի ներկայանար մեզի. և այս՝ ի շահ թէ՛ Հայութեան և թէ՛ բողոքականութեան միանգամայն, այսինքն Հայ-բողոքականութեան: — Հին այդ ոգին յետոյ բազում մասամբ սրբազրուեցաւ անշուշտ Միախոնարութեան յաջորդ սերունդներուն մէջ: Իսկապէս այդ սրբազրութեան հետեանքը եղան բարձրօրէն քրիստոնէական այն ծառայութիւնները, զորս յետագային, միախոնարները մատուցին այս ազգին, առանց հաւատոյ սակարկութեան, իրենց կրթական յարկերովն ու բարեսիրական Հաստատութիւններովը, և ապա, դեռ մինչև երէկ ու այսօր՝ Նիլդ Իսթ Ռիլիֆը, իր նախաճամբական օժանդակութիւններովը մեր վերջին ու անդադոյն ազգային տառապանքներուն միջոցին: Այդ սրբազրութեան զխաւորապէս արդիւնքն է անտարակոյս նաև ճշմարտապէս սրտամերձ այն եղբայրակցութիւնը, որ ազգին մայր զանգուածը և բողոքական համայնքը իրարու մօտեցուցած է ահա շուրջ կէս դարէ ի վեր, երկուքին ալ ազգային և կրօնական զգացմանց համար պատուաբեր աստիճանով:

Բայց անցնինք բուն մեր ըսելիքին. Վեր. Փափազեան համամիտ է Վեր. Պետիկեանի՝ ի մասին Հայ Բողոքականութեան մէջ պաշտամունքային բարեկարգութեան մը պէտքին. յընդհանուրն կ'ընդունի թէ «նօսք է անոր հոգեւոր մթնոլորտը», չի մերժեր «հրապարակային պաշտամանց կարգը ճոխացնելու» հարկը: Բայց համախոհ չէ այս վիճակը բարեկարգելու համար անոր առաջարկած դարմանին: Երգերու, աղօթքներու կէն. փոխառութիւնները միայն Հայ Եկեղեցիէն պէտք չէ ըլլան, այլ բոլոր միւսներէն ևս ընտրանօք. ոչ «հայափակ», իր բառով, այլ համապարփակ. իր մտածումին մէջ՝ այս է Հայ-Բողոքական Եկեղեցիին նկարագրիչը: Հայ-բողոքականը իր կրօնական կեանքին մէջ արիւնով միայն պէտք է նկատուի հայ և ոչ թէ հոգեով կամ իտէլով. որովհետև կրօնքը ազգութիւն չէ, զանազան ազգութեանց պատկանող կաթոլիկները իրենց կրօնքին մէջ կաթոլիկ են միայն, նոյնպէս բողոքականները: Ստոյգ է սակայն ասիկա: Ազգութեան ոգին, որ կրթական, գեղարուեստական և նոյն իսկ իմաստասիրական մտածողութեանց մէջ կը զգացնէ ինքզինքը, կրօնքին կամ քրիստոնէութեան մէջ է միայն որ կը սուզուի՝ կ'անգայտանայ: Իրողութիւն չէ՞ միթէ թէ քրիստոնէութիւնը, ազգերուն միջև եղբայրութեան զօրը լուսաւորելով հանդերձ, զօրացուցած է իւրաքանչիւրին ազգային ինքնութեան գիտակցութիւնը: Ո՞վ չգիտեր թէ կաթոլիկ, որթառօքս և բողոքական եկեղեցիներու պատկանած ազգերու իւրաքանչիւրին կրօնական մթնոլորտին մէջ կայ ցոլք մը՝ երանգ մը միշտ իրենց ազգային ոգիէն: Միայն Հայ Բողոքականութիւնն է որ այդ տեսակէտով պիտի լինէր անգոյն: — Կարճ խօսք, Վեր. Փափազեան համամիտ չէ բնաւ ազգայնացման առաջարկին:

Ատոր նոյնքան հակառակ է նաև Վեր. Գրիգորեան: Ըստ իրեն, ծէսը անհրաժեշտ տարր մը չէ կրօնքին և նոյն իսկ պաշտամունքին համար. դադափար՝ որուն դէմ կը ծառանան ոչ միայն ընդհանուր կրօններու և Գրիստոնէութեան պատմութիւնները, այլ պատմութիւնը նոյն ինքն Բողոքականութեան, որ հակառակ սկիզբէն և յետոյ մերթ ընդ մերթ անոր դէմ զգացած թօթափիչ սաստա-

կութիւններուն, չէ կրցած ինքզինքը բոլորովին ձերբազատել անկէ, և այլ և այլ չափով կամ կերպով զործադրած է միշտ զայն: Ծէսը շունչն է որով հազին կը զգացնէ ինքզինքը և որ երբեմն չափով մը կ'արծարծէ նոյն իսկ զայն: Քրիստոնէական իմացումով, անիկա անշուշտ բնաւ հիմքը չի կրնար նկատուիլ կրօնքին, ինչպէս էր հին կրօններու մէջ: Կրօնքին և նոյն իսկ պաշտամունքին հիմը խորհուրդն է անտարակոյս, բայց ասոր համար նոյն իսկ կարևոր է ծէսը, այդ խորհուրդը արտայայտեալ և հասկնալի ընելու համար մարդկային տկար իմացողութեան: Ծէսը պատկերազարդութիւնն է հաւատքին, խորհրդանշան. և այն ատեն միայն անարժէք է և նոյն իսկ ֆնասակար, երբ չկայ իրմէ համապատասխանուած խորհուրդ մը, երբ կը նկատուի և կը զործադրուի իբրեւ պաշտամունքին հիմը և ոչ իբրեւ զարդը անոր: Այս ոգւով է միայն որ արտայայտուած էինք երբեմն «Սիրոն»ի 1928ի մէկ թիւին միջոցաւ, Երրայեցւոց Թուղթին մէկ հատուածին առթիւ խորհրդածութեան մը մէջ, Հին Ուխտի ծիսականութեան և Նոր Ուխտի հոգեկանութեան վերաբերմամբ բազդատական ակնարկի մը մէջ: Վեր: Գրիգորեան, մէջ բերելով քանի մը տողեր այդ զրուածքէն՝ իբրեւ փաստ ի նպաստ իրեն և ընդդէմ Վեր. Պետիկեանի, ուղիղ ձամբէն չէ որ կը տանի գրիչը:

Իր չորս վիճակիցներուն տեսութեանց այս ամփոփ դասաւորումէն կը հասկըցուի ուրեմն թէ Վեր. Պետիկեան միայնակ է Հայ-Բողոքական Եկեղեցին մասնակի լուսաւորչականացումով բարեկարգելու համար զինքը այնքան խանդավառող ծրարքին մէջ: Ինչպէս տեսանք, անոնցմէ մին, այդ համայնքին հաւատքի կամ դաւանութեան և կարգի այնքան չփոթ ներկայ վիճակին մէջ անժամանակ և անզործնական կը գտնէ այդպիսի ձեռնարկ մը. ուրիշ մը՝ ծիսականացումի այդ շարժումը բոլորովին ընդդէմ կը նկատէ Բողոքականութեան նկարագրին. երրորդ մը, թէ և համակիր՝ առաւելագոյն այլ զգոյշ ծիսականացումի մը զադափարին, բայց այդ բարեկարգութեան ատագծները կ'ուզէ որ համահաւասարապէս բոլոր եկեղեցիներուն մէջ փնտռուին: Զորբորդը, Կարապետեան, «Իբրեւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դաւակ» պարտք կը նկատէ չխառնուիլ առաջարկուած հարցին:

Այս վերջին կէտին շուրջ Տիար Կարապետեանի բռնած դիրքին մենք համամիտ չենք մեր մասին. հակառակ որ իր կողմէ իրեն ընծայուած այդ կացութիւնը շատ աւելի մերն է նաև, մենք կը խորհինք թէ չենք կրնար բոլորովին անտարբեր մնալ երէկ և այսօր դեռ մեզ հետ մարմնապէս և հոգեպէս ի հաղորդութեան եղող ազգակից Հասարակութեան մը հանդէպ, երբ մանաւանդ զայն յուզող հարցը ուղղակի կամ անուղղակի յարաբերութիւն ունի մեզ հետ:

Մենք ջերմապէս կը գնահատենք Վեր. Պետիկեանի տեսութիւնը, զայն համարելով, ինչպէս նկատեցինք այս զրուածքի սկիզբը, և հակառակ իրեն դաւանակից երկու հեղինակաւոր զործիչներու հակադիր կեցուածքին, ոչ միայն սոսկ իր մտածութիւնը այլ նաև զրեթէ հանրային զգացումը ամբողջ հայ բողոքական համայնքին. և կ'ողջունենք իր այս զադափարը՝ իբրեւ ազգային և ազգային-հոգևոր զարթումի առողջ երևոյթ մը իրենց մէջ, անոր բարեյալող արդիւնազործումին ցանկալով ի սրտէ:

Միայն թէ, ի պատիւ և յօգուտ նոյն իսկ այդ զադափարին, հարկ կը ըզ-

գանք դիտելու սիրով թէ անոր իրագործմանը համար առաջարկուած միջոցը ամբաւական է է պէտք։ Հայ Միասարանէն քանի մը աղօթք, շարական և արարողութիւն փոխադրելով հայ-բողոքական ժողովարանը, կարելի չէ ոչ իսկ մասնաւոր լուսաւորչականացում մը յառաջ բերել անոր մէջ։ Այդ քանի մը մանրուք փոխառութիւնները, տարուած և դրուած հոն, ուր, ինչպէս առաջարկողն ինք կը զգայ ամենէն աւելի, ամէն ինչ «փոխառիկ» է օտարութենէ, և ուր, պիտի կրնայինք աւելցնել, ոչինչ կայ ազգային՝ իբր ոգի և իբր մտահայեցութիւն, այդ փոխառութիւնները պիտի նմանէին իրենց արմատներուն վրայէն փրցուած և պարտէզէն սենեակ տարուած ու սրուակներու մէջ դրուած ծաղիկներուն, որոնք օր մը ետքը երէկուան ոչ զեղը ունին և ոչ բոյրը։ զի ծաղիկը ծաղիկ կը մնայ, և դէպի պտուղ արգասաւորումի իր ճամբուն վրայ, իր ճիւղին կամ արմատին ու իր հողին վրայ մանաւանդ։

Բայց թո՛ղունք պատկերը, և բացատրենք մեր միտքը։ Մէն ու երգը չէ որ կրնան «լուսաւորչականացնել» անհատ մը կամ համայնք մը, վասնզի անոնց մէջ չէ «լուսաւորչականութեան», աւելի ճշտօրանելով՝ «Հայաստանեայց եկեղեցիին ինքնաբուն նկարագիրը։ Անոնք զարդարանք են միայն, կրօնքին մէջ յատկապէս՝ և իբր այդ՝ երկրորդական արժէք միայն կը ներկայացնեն անտարակոյս։ Բայց անբաժան հագուածքը՝ որուն մէջ կը կերպաւորէ մարմինը իր ձևն ու կազմը։ ոչ թէ մկրտողով ձեռած, և կոճկուած՝ հանգրիճուած կամ ծալ ի ծալ խորշխորշուած զգեստ մը, սակայն, որ փափաքին կամ կարիքին համեմատ կրնայ փոփոխուիլ ամէն վայրեկան, այլ այդ մարմինին մաս դարձած, անոր ներքին աճումէն նոյն իսկ յառաջ եկած՝ զոյացուած բան մը, եթէ կ'ուզէք՝ զոր օրինակ՝ մորթը, որ կենդանիին տեսակին և ապրած միջավայրին համեմատ կ'ուենենայ իր քնքշութեան աստիճանը կամ զոյնին երանդը։

Արդ, ինչպէս կարելի չէ ունենալ մորթը՝ առանց մարմինին, նոյնպէս կարելի չէ ունենալ «լուսաւորչականութեան» լոկ ծէսն ու երգը միայն, այսինքն ապրիլ անոր ազդեցութեանը մէջ, առանց իրապէս և ընդմիշտ ունենալու Լուսաւորչականութեան ռզլին, որուն ինքնեկ բոլորումն են միայն անոնք, և ոչ թէ մարդկային կամէութիւններով դասաւորուած յարդարանք սոսկ։

Այդ ոգին, ներուի մեզ ըսել, այդ ոգին՝ որ Հայ եկեղեցւոյ ինքնութիւնը կենագործող ոյժն է, ո՛րչափ խորունկ է, նոյնչափ նաև, հակառակ դարէ դար իր ունեցած արտայայտութեանց մէջ երևան բերած այլազանութեանց, մի է և անփոփոխ։ Անոր կազմիչ տարրերն են, եթէ ուզէք, ի մէջ այլոց, իր աւելեակականութիւնը, այսինքն արևելեան եկեղեցիի նկարագիրը, վաղմիջականութիւնը, ազգայնականութիւնը և աւանդականութիւնը։

Աւելեակն է ան։ այսինքն բուսած է ամենէն մեծ կրօններուն, Աստուծոյ սկիզբէն ի վեր և միշտ ծնունդ տուած է ամենէն մեծ կրօններուն, Աստուծոյ զգացումին և կեանքի խորհուրդին շուրջը խմորուած ամենէն սրտազրաւ միաթիւքականութիւններուն, բնութիւնը կրօնքով և կրօնքը բնութեամբ բացատրելու ճիւղէն բոլորած այն դրութիւններուն, որոնց յաճախ հաշտ աչքով նայած է քրիստոնէութիւնն իսկ։ Միջավայրի այդ զիծը իր դէմքին ամենէն որոշիչ արտայայտութիւններէն մին ֆուսած է միշտ։

Վաղնջական է ան. — ըլլալով անիկա, իր գոյութեան առաջին օրէն իսկ՝ մէկը այն արմատներէն, որոնց վրայ յետոյ պիտի բարձրանար քրիստոնէական հակայ ծառը, իր հովանիին տակ առնելու համար ամբողջ մարդկային քաղաքակրթութիւնը, անիկա Աւետարանի ակէն նոյն իսկ ստացաւ իր կեանքին հոյզը, բոլոր միւս հին և մեծ եկեղեցիներուն կողքին։ Անոնց հետ մշակեց եւ որդեգրեց քրիստոնէական հաւատքին հրամանակարգ (dogme) մայր սկզբունքները, ու անոնց շարքին վրայ ևս՝ եղաւ մին անոնցմէ, որոնք յաւէտ կառչած մնացին քրիստոնէական աստուածաբանութեան հնազոյն այն վարդապետութիւններուն, զորս ընդհանուր եկեղեցին մտածած ու բանաձևած էր, երբ դեռ մարդկօրէն մտածումներ չէին պլոտրած իր ներքին կեանքը։

Ազգայնական է. ոչ թէ որովհետեւ, սկիզբէն, ազգովին յարած է քրիստոնէութեան, այլ որովհետեւ ընդունած է քրիստոնէութիւնը իբրեւ իր ազգին ճակատադրին բարեբարոյ աստուածային պարզեւ մը։ Այնքան նոյնացուցած է իրարու հետ քրիստոնէական կեանքի եւ ազգութեան զգացումները, որ իր խղճմտանքին առջև ոչ—քրիստոնէայ հայը վաղուց դադրած է հայ ըլլալէ։ Մէկտեղ, իր ազգին հետ բրած է անիկա իր կեանքին երկայն և ընդհանրապէս արկածախից ճամբան՝ դարբերուն մէջէն, ինքը առաջնորդելով միշտ անոր։ Իր թունդ ազգայնական այդ նկարագրին մէկ հետեանքն է թերեւ իր չափազանց ժողովրդականութիւնը, որ, թէև քանիցս ցնցած է զինքը, բայց մնացած է միշտ բոլոր միւս եկեղեցիներէն զինքը զատորոշող ամենէն բացառիկ յատկանիշներէն մին։ Եւ սակայն, թէև խորապէս ազգային և ջերմօրէն ժողովրդական, զարմանալի դարձած է ուրիշ եկեղեցիներու հանդէպ իր լայնախոհութեամբը։

Աւանդական. — Իր ներկան իր անցեալին հետ կապող ամենէն ուժեղ զօդերէն մին է եղած իր մէջ՝ աւանդութիւնը. տեսակ մը «համայնական այս յիշողութիւնը», որ՝ խառնուած համակուած ժողովուրդին մտայնութեան հետ՝ ազգային ողջմտութեան նմանող բան մը դարձած է այլ ևս իրեն համար։ Ան եղած է միշտ, աւելի կամ նուազ աստիճանով մը, չուկէտը իր ապագային մասին իր կողմէ որոճացուած ամէն հայեցողութեան։ «Որպէս աւանդեցին մեզ հարքն մեր»։ Այս խօսքը չմաշած այն կաղապարն (cliché) է եղած, որով կնքուած են զրեթէ միշտ իր կեանքին՝ իր հաւատքին և յոյսին վկայութիւններ տուող բոլոր վաւերագիրները։ Ըսէ՛ք ինչ որ կ'ուզէք. բայց ընդունեցէ՛ք թէ ամուր ոյժ մըն է ան՝ իր ճակատագրին հանդէպ յաճախ շուարած ազգի մը իմաստութիւնէն կերտուած, կոփուած։

Մերձաւորաբար այսպիսի բազկացութեամբ գոյաւորուած ոգիի մը ծընունդն ու յօրինուածքն է այն խորհրդաւոր հաստատութիւնը, որ հայ իրականութեան մէջ կը կոչուի Հայաստանեայց Եկեղեցի. սերտօրէն զուգախառնուած կրօնական և ազգային իտէաններու, և հաւատքի և հայրենիքի մտածումներու մարմնացած կենդանի այն յիշատակարանը, որ սուած է մեղի մեր զրականութիւնը և պատմութիւնը, այսինքն ազգային դիտակցութիւնը, մեր իմաստասիրութիւնը և դաւանանքը, այսինքն մեր համոզումներն ու խղճմտանքը, մեր արուեստը, մեր ծէսը, մեր մշակոյթը ամբողջ։

Կարելի՞ է միթէ առնել ազգային այդ ոգիին հրաշազործած այդ բոլորմ-

ներէն մին միայն և այն մասամբ լոկ, և ազգայնաճալու պատրանքն ունենալ...

Կարելի՞ է չունենալ արեւելականութեան, վաղնջականութեան, ազգայնականութեան և աւանդականութեան հիմք, և ունենալ անոնց կենդանի համադրութենէն բուսած բողբոջած ձեւական վայելչութիւն մը լոկ:

Ձենք ցանկար բնաւ կոտորել Մայր եկեղեցիին կարօտէն թե առած թռիչքի մը թափը, բայց չենք կրնար նաև արդիւել զմեզ ըսելէ թէ Հայ եկեղեցւոյ ծէսերէն լոկ քանի մը պատառիկներով զարդարելով Հայ բողբոջական եկեղեցին ուրիշ բան պիտի ըրած չըլլային՝ քան ինչ որ կ'ընեն պճնելով բեղոյր մը դրախտահաւի քանի մը փետուրներով:

Խորքը պէտք է ունենալ՝ մակերեսը ունենալու համար:

★ ★ ★

ՏԱՐՈՐԻՆԱԿ ԻՐԿՈՒՆՆԵՐ ԿԱՆ...

Տարօրինակ իրկուններ կան ուր ծաղիկներն հոգի մ'ունին.

Ուր օդին մէջ չըղայնօճած՝ կ'ալեծըփի ապաւաւմնին.

Ուր, կոհակին վրայ դանդաղ եւ հառաչով մը ծանցացած,

Շրթունքներու վրայ կուգայ մահաճալ սիրքը էն գողօսկ:

Տարօրինակ իրկուններ կան, ուր ծաղիկներն հոգի մ'ունին.

Այդ իրկունները, ես կ'երթամ ինչպէս կին մը՝ գորովագեղ:

Առօսուներ կան լուսապայծառ, ու վարդերով արճախուրուած,

Ուր՝ ժայռերէ վազող ջուրի գուարթութիւններն ունի հոգին.

Ուր սիրեն երկինք մըն է Զատիկի, զանգակներով ամբողջ լեցուն.

Ուր միսն ամբիծ է, անառաւ, ու միսքն համակ է անբացփաւ.

Առօսուներ կան լուսապայծառ, ու վարդերով արճախուրուած.

Այդ առօսուները, ես կ'երթամ պարմանիի մը պէս ուրախ:

Յորեկներ կան ջրմոյն, ուր խանջ՝ յոգնած՝ ինզկինքը նանչնալէ,

Սիրքը, դարձած հազարամեայ, իր աւարին վրայ կը նըստի,

Ուր կարծես էն անոյց անցեալն ալ վիծակ մ'է գունաթափուած.

Ուր դերասան մը շրջումն, խեղճ, տարածօրէն կը տարծկոծի.

Յորեկներ կան ջրմոյն, յոգնած՝ նանչնալու ծանրութենէն,

Այդ ցորեկները, ես կ'երթամ ինչպէս նախնի մը՝ կորացած:

Տարակոյսի գիւերներ կան, ուր կը պըրկէ քեզ անձկութիւնն.

Ուր հոգին ծայրն իջած այլերս սանդուխին պարուրածէ,

Ու սոսկալի անհունին վրայ կախուած ջրժգոյն ու դալկահար,

Կը գգայ խորունկ անդունդին հովն, ու կ'ընկըրկի ինքնակորոյս:

Տարակոյսի գիւերներ կան, ուր կը պըրկէ քեզ անձկութիւնն.

Այդ գիւերներն, ես ըսուերին մէջ ալ մեռել մըն եմ կարծես:

ALBERT SAMAIN

ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝ Ս. ԱԹՈՌՈՅՍ ՀՈՎԱՆՈՅՆ ՆԵՐՔԵՐ

Սիրին նախորդ թիւով ծանուցած էինք ժառանգաւորաց Վարժարանի այս տարւուն «Դ. դասարանի շրջանաւարտ սաներու ամբողջին, տասնեակութիւն, համախումբ գիմումը՝ ընդունելու հասակրան հոգեւորականութեան լուծը, ի ծառայութիւն Հայ Եկեղեցւոյ, իբրեւ միտքան Առաք. Ս. Աթոռոյս:

Դատ մօտէն ծանօթ ըլլալով այն հոգեւեր ձկտումներուն և բարի կեանքին՝ զոր սկիզբէն իսկ իբր ընդունակ և աշխատասէր ճանչցուած այս աղաքը շարունակ ցոյց տուած էին իրենց քառամիտ ուսանողութեան և եկեղեցական սպասարկութեանց ընթացքին, զոր թողով միշտ թէ՛ Տեսչութիւնը և ուսուցչութիւնը և թէ՛ համօրէն Միաբանութիւնը, ո՛չ մէկիս համար անըստաւելի չէր թրեւս առատ հունձք մը այս կարգէն՝ Աստուծոյ սեղանին համար. և սակայն չէինք կրնար ինքզինքնիս արտօնել մտածելու, վերջապէս, այսքան թաթաղուն բաժակի մը վրայ. այդ իսկ պատճառաւ դասարանին այդ լիալիր նուիրումը, որ արգարեւ թաւական կը շինէ մեր ժառանգաւորաց պատմութեան մէջ, խնդուժամբ լեցօց բոլոր սիրտերը: Այսուամիտին, իրենց կողմէ և իրենց մասին եղած որոշումներն ըստ ամենայնի խզէի մօտք տրուած ըլլալու համար, կատարուեցան պատշաճ փորձաքննութիւնները թէ՛ Տեսչութեան և թէ՛ Տնօրէն Ժողովի կողմէ, և համազում գոյացնելէ վերջ ներկայացուած յօժարութեանց լրջութեան մասին, հրաւիրուեցան անոնք իրենց ուխտագիրները մատուցանել Ս. Պատրիարք Հօր: Այդ արարողութիւնը, առաջնորդութեամբ Լուսարարուպետ Տ. Մեսրոպ Սըրբազանի և Տեսչէ Տ. Տիրան Վարդապետի, տեղի ունեցաւ Պատրիարքարանի պատմական մեծ սենեկին մէջ, որ զարդարուած է հանդ. կաթողիկոսներու և պատրիարքներու մեծագիր պատկերներով: Ե. Ա. Ընծայեալներուն ձեռքէն ընդունելու ուխտագիրները. զգածուած սրտիւ օրհնել իրենց ուխտը, բացատրել վստմութիւնը ասպարէզին, ուր կ'ուզէին մտնել այս դեռատի

երկտասարդները, ներկայացուց անոր զեւարին կողմը մանաւանդ, և յորդորեց քաջ լինել յաւէտ, կարինալու համար ելլել մինչև ի ծայր Գողգոթային: Անգրագաւորալով իրենց համարած ուխտին, Ողջակէզ դասարան վերակոչեց իրենց այս խումբը, և Ռիմատուն հասանքն՝ նախորդ տարուան սարկուազներուն հնգեակը:

Երկու օր ետքը, Օգոստ. 2, Որդուց և Թոռանց կրթակիւն՝ ըստ Հին Տաճարի, Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ, որ տօնական մեծ օրուան շուք զղեցած էր այդ օրը, Ս. Պատրիարք Հայրը անձամբ կատարեց ձեռնադրութիւնը: Խարտաւելակն էր Լուսարարուպետ Տ. Մեսրոպ Սըրբազան, տալն թրեւեկայ ունեւալով ընծայեալներուն բաւց դաստիարակ-Տեսչէ Տ. Տիրան Վրդ., և Փոխ Տեսչու Տ. Սիրովի Վրդ.: Յօդուած էին իրենք, երբ ծնրաքայլ և զոդահար վերելակիւղով Ս. Բեմին մարմարեայ սանդուխքէն, սերկիւղիւ ու հուստով յառաջ կը մատչէին դէպի աւզանը իրենց Ս. Ձոհին. զգածուած էին նաև ամէնքը, Ս. Պատրիարքը և Միաբանութիւնը, իրենց մատուցարարի շարունակութիւնը զիտելով անարատ հոգիներու այս հոյլին մէջ, ու ժողովորդն ինքնին՝ որուն համակիր նայուածքին առջև ամէն օր հասակ նետեր և շնորհօք բարգաւաճեիր էին անոնք ամէն տարի:

Դիւ վերջը Բեմը նեղ կուգար երկտասաններն ծնրաւոք շարուածքին տակ, երբ ընծայեալները երեսներն ժողովորդին գարձուցած, աչք յերկինս, աշխարհէ հրաժարման իրենց ուխտը կը հրատարակէին ձեռամբարձ. մինչ զգիրք և միտքանք երիցս կը վերելգէին պատկառանքով. ձևատուածային և երկնաւոր շնորհ. . . կոչէ. . . և յ: Ու Սրբազան Պատրիարքը, գլխահակ, ընտրահաւալութեան աթոռին վրայ, իրեն միայն լսելի ձայնով կը մնէր. Ողջակէզ անարատ և զոք փրկութեան և որովք բանաւոր: ընծայեալք Աստուծոյն՝ Յաջորդից ԵՍ զնիմ ձեռնող՝ սրտաթունդ, իւրաքանչիւրին համար ուրոյն ուրոյն. ու երբ կը լսուէր Պրեք ամէնեքեան աղօթս

արարեք զի արժանի լինիցի սա անարատ պաշտելի դաստիճան սարկատգութեան... որ, բոլոր սիրտերէն փրթած միակ բառն էր Աւսէնը: — Հազան վերջապէս սօրբ ուրարին մաքուր ժապաւէնը. ստացան օրհնուած բուրվաորը և իրաւունք խնկարկելու, ու Ս. Աւետարանը՝ ի ձեռաց իրենց հոգեծնոս. զին, արտօնութիւն կարգալու զայն յունկն հաւատացելոյ, և իրաւունք՝ Վերաբերելու Ս. խորհուրդին ընծայքը. ըսին իրենց անգրանիկ ձեռն հոսը, իրաքանչիւրը երեք-կնքելով զայն զգուշաձայն քաղցրութեամբ, և, ընդունելէ վերջ երեքպատիկ օրհնութիւնը, իրենց ուխտին, շարունցան Սեղանին վրայ, երկուստէք Ս. խորանին: Ս. Պատրիարքը, կանգնած այն ատեն իրենց մէջտեղը, արտասանեց իր հայրական խօսքը. բնաբանն էր. «Եկայք առ իս... առէք զլուծ իմ... ուսարուք յինէն»: այս հռարհնութեան մէջ ցոյց տուաւ անոնց՝ վայրկեանին խորհուրդը և իրենց ընարած յաւացոյցին իմաստը: Տարփողեց իրենց յօժարամտութիւնը՝ լսելու բոլոր «եկայարնութեան մէջէն, զորս աշխարհ ամէն օր կ'ուզէր իրենց, այն միակը՝ որ Հոգիէն կուգայ և հոգիներու մէջ միայն կրնայ արձագանգել: Յոյց տուաւ տաժանքը լուծին, արուն տակ յանձն էին աւեր խնցրահիցնել իրենց պարանոցը. բայց նաև քաղցրութիւնը անոր, երանաւաւ այն զգացումը՝ զոր կը պարգեւէ անիկա մեծ ծառայութեանց հրայրքը ունեցող սիրտերուն: խորհուրդ տուաւ վերջապէս, որ այդ «եկայք»ը իրենց խիղճներուն խորը երեք չլուցնելու և այդ լուծին ծանրութեան տակ բնաւ չընկնելու համար իրենց կեանքի կանոն ընեն Փրկչին օրինակը, յաւերժական ուսուցում հեղուքեան և սիրոյ, որ միակ միջոցն է չարին դիմակայելու, այսինքն աշխարհի յաղթիլու, և կարենալ գործելու համար, և այլն:

Ս. Պատարագին, օրուն սպասաւորեցին տասներկուքը, ամենէն սպասուրիչ պահը տուաւ ժողովուրդին՝ «Հաւատամք»ը, երբ նորերուն վրայ աւելնալով նախորդ հինգերը և նախկին երկուքը, տասներեք սարկաւազներ համաձայնօրէն երգեցին զայն: Տ. Մեսրոպ Սրբազան, Միաբանութեան նահապետը այլ ևս, կ'արտասուէր

յուզումէն՝ անոնց կիսաբոլորակին մէջ տեսնելով Պարոն-Տէրներու և Շղթայակիրներու Տան փթթիւնագեղ աճումը:

Իրենց «հոգեւոր վերածնութեան», ինչպէս որակեց Ս. Պատրիարքը Հայրը, տեսարանին այս հոկիւրճ նկարագիրը կը փակենք, այս տեղ զննելով տասներկուքին անունները, իբրեւ կերպով մը ստորագրութիւններ, մեղի և իրենց համար յաւատնութեական եղելութեան մը այս պատմական վաւերագրին ներքեւ իրենց իսկ հոգեւոր տուած:

Վահան Յակոբեան Հալէպցի, Ամերկայէն. — Կարապետ Սիրունեան Ատանացի, Պէյրութէն. — Փիրայր Մոզեան Սեբաստացի, Աղեքսանդրիայէն. — Վարդգէս Տէրունեան Զմիւռնացի, Յունաստանէն. — Յովսէփ Ապատեան Այնթապցի, Հալէպցի. — Աւետում Վարդանեան Սեդզիկացի, Պէյրութէն. — Արմէն Վարժապետեան Այնթապցի, Հալէպցի. — Դեանդ Պապոյան Անտանացի, Զահլէն. — Գրիգոր Սիւռուան Սսելի, Պէյրութէն. — Յակոբոս Տիգրանեան Նեղոսաշի, Հալէպցի. — Աւետիք Մանուկեան Աղապեցի, Պաղատաէն. — Հրանդ Առաքելեան Նեղոսացի, Պաղատաէն:

Ու կը փափաքէր որ անոնք որ կը կարգան այս տողերը, մայթեն մեղի կեռ որ այս խոստմնալից երիտասարդները նորահայն եւ իմաստեան կարգացմամբ եւ անսոյթաբար զնացքով աւարտելով իրենց ուսման եռամեակը, արժանանան քահանայութեան սուրբ աստիճանին, և հանդիսանան ընտիր պաշտօնեաներ Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցոյ:

Երկրորդ ձեռնադրութիւնը, որ տեղի ունեցաւ Օգոստ. 16ի Կիրակիին, երկու նոր արեղաններ աւելցուց Ս. Աթոռոյ Միաբանութեան թիւին վրայ: Ասոնք էին Ազատ Սրկ. Ինդոյեան, Բղիթի Աղալընէկ գիւղէն, եւ Նուպար Սրկ. Ռոսիւսեան, Կ. Պոլսիցի. երկուքն ալ մեր սաներէն. առաջինը նախորդ տարին աւարտած ընծայարանին ընթացքը. երկրորդը գալ տարի պիտի լինէր շրջանաւարտ: Իրեն համար տարիի մը այս կանխումը անհրաժեշտ եղաւ զպրոցական կարգադրութեանց հետեանքով. նկատի առնուելով նոյն ա-

տան իր բարոյական արժանաւորութիւնը:

Ազատ տարագրութեան որբերէն էր, որ Մալաթիոյ, Սերասաթոյ եւ Կորնթոսի որբանոցներէն անցնելով, 1926ին եկած էր Երուսաղէմ եւ ընդունուած ժառանգաւորաց Վարժարանը, եւ 1934ին Ստրկաւագ ձեռնադրուած:

Իսկ Նուպար, իր նախակրթութիւնը Կ. Պոլսոյ ազգային եւ ֆրանսական քանի մը վարժարաններու մէջ աւարտելէ վերջ, 1930ին կ'ընդունուի Ս. Աթոռոյս ժառանգաւորացը, եւ 1934ին կը ձեռնադրուի սարկաւագ:

Քառանյայական աւխտագրի արարողույթիւնը կատարուելէ վերջ ըստ որոշման Տնօրէն Ժողովոյ, Օգոստ. 15ի Շաբաթ եւ Նեկոյին կատարուեցաւ կոչումի արտագրակարգը, երբ խումն բազմութեան մէջէն զոյգ ընծայեալները Տաճարին գոնէն մինչեւ դասի տտեանը, ի բացակայութեան Լուսարարացեալ Սրբազոյնին՝ Տ. Կիւրեղ եւ Տ. Տիրան եւ Տ. Նիշէ Վարդապետներու առաջնորդութեամբ ծնրալոք յառաջանալով տուին իրենց հաւատոյ դաւանութիւնը:

Գիշերը, Ժողովուրդի խումն բազմութեան ներկայութեան, կատարուեցաւ Հովում. յաջորդ օրը, Կիրակի, Մաշտոցի անթիւրի գործադրութեամբ, Ս. Պատրիարք Հայրը կատարեց քառանյայական ձեռնադրութիւնը, հանդերձ մատուցմամբ Սուրբ Պատարագի: Խարտաւիլակն էր Տ. Կիւրեղ Վրդ., Օծումի նախնական պահուն, Ազատ կոչուեցաւ Տ. Հմայեակ, իսկ Նուպար՝ Տ. Ոսկի:

Քառանյայական աստիճանի տուչութեան բոլոր մանրամասնութիւնները, փութին, չորջատի, սաղաւարաի, նն. յանձնում, եղաւ ապաւորիչ խորհրդաւորութեամբ. պատարագելու իշխանութիւն աւանդոմ վայրկեանին, Ս. Պատրիարք Հայրը զգամուած սրբիւ ուղերձ մ'ըրաւ իւրեղն, մինչ Ս. Սկիւր բռնած էին ինք եւ անոնք: Բնաբանն էր «Քառանյայ քա ըզգեցին զարդարութիւն եւ սուրբ քո ցնծալով ցնծասցեն»: Յիշեցուց թէ Սաղմօսին այլ տունը այն երգէն է, գոր Դաւիթէն աշ առաջ, Իսրայիլացիք օգնւորութեամբ կ'երգէին ամէն անգամ որ քահանաները վեր կ'առնէին տապանակը, փա-

խողրելու համար: Ժողովրդական ըմբռնումին մէջ, Աստուծոյ այդ ահաւոր սըրբութիւնը կրելը միծաղոյն պարտականութիւնն էր հոգեւորականներուն. անոնց համար՝ այդ պարտականութիւնը կատարելը ռարդարութիւնը հագնիլը էր. ու Ժողովուրդին համոզումն այն էր թէ խոջանկութիւնը (= ցնծալով ցնծալ) կախում ունէր քահանայից պարտաճանաչութիւնէն՝ հանգէպ իրենց կոչումին: Գիտակցութեամբ լուսաւորուած կոչումին գաղափարը, եւ հաւատքի ու բարոյականի կեանքին մէջ անոր յստով բերած արդիւնքը բացատրելէ վերջ, ըսաւ թէ Նոր Ուխտին մէջ տապանակը այս սրբութիւնն է. ու զայն կրելը՝ հաւատացեալին կեանքին մէջ փոխադրու համար՝ եկեղեցականին ամենէն նախնական գործը: Պահեցէք, աւելցուց, յիշատակը այս վայրկեանին, որ իբրեւ ի հրամանէ Ս. Հոգւոյն ձեզի կը յանձնուի Ս. Հաղորդութիւնը. ու մի՛ մոռնաք ընաւ թէ կ'ընդունիք զայն՝ ոչ միայն ձեզի այլ նաեւ Ժողովուրդին համար. Աստուծոյ եւ մարդոց միջեւ կենդանի հաղորդութեան մշակողներն ու յորդորիչները պիտի լինիք յետ այսու: Աշխատիլ որ չը փակուի երբեք զԱստուած առ մարդն ու մարդը առ Աստուած տանող ճամբան: Այդ է քահանային գերազոյն պարտականութիւնը, ու քահանայութիւնը իր այդ պարտականութիւնը կատարելէն, որ արդարութիւն ըզգենուին է, կախալ է Ժողովուրդին միութարութիւնը եւ երջանկութիւնը: Յորդորեց զիրենց պատկառ կենալ ցմաւ իրենց այդ պարտականութեան:

Քարոզէն վերջը, «Ողջոյն»ի պահուն Ս. Պատրիարքը եւ բոլոր հոգեւորականները համբուրեցին ձեռնադրանքներուն օծակ ճակատն ու աջը: Ու Ժողովուրդը նոյնը ըրաւ Ս. Պատարագէն յետոյ, Բեմին առջև: Ներկայիսն ժամեղութիւնէն յետոյ կատարուեցաւ վեղարի օրհնութիւնը, ու ամբողջ Միաբանութեան եւ Ս. Պատրիարքին հետ նորընծայք նյան Պատրիարքարան, ուր շնորհաւորութիւններ եղան:

Ընդհանուր եւ հանդիսաւոր եղաւ ընթրիքը, մասնակցութեամբ բովանդակ Միաբանութեան եւ ուսուցիչներու. եղան դարձեալ ուղիւղներ, որոնք վերջացան Ս. Աթոռին օրհնորդովը եւ Ս. Պատրիարք Հօր «Պահպանիչ»ով:

ՀՈԳԵԼՈՅՍ Տ. ԲԱԲԳԵՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

— ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ —

(ԹՈՒՆԿԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՆՕԹԵՐ)

Ոչ միայն իր կարգին այլ նաև տարող աշակերտութեան հրեցագոյնը՝ հասակով, և ամենէն ուշագրասներէն՝ իր ճանչցուած կարողութիւններով, միայն երգեցողութեան մէջ յետեւաշիներէն էր, ձայնին հարաժշտական անյարմարութեանց պատճառաւ։ Ես սակայն այդ մասին ևս մեծ էր իր սէրը, ա՛յնքան խիզախ էր թէ՛ խմբերգի և թէ՛ նոյն իսկ մենեղգի տեսակէտով, որ ի վերջոյ այդ մարդին մէջ ևս ունեցաւ զգալի յառաջգիմութիւն։ Աւելի աչքառու էր խօսելու և ճառելու համար՝ ձակութեամբը։ այդ ատենէն կը յայտնուէր իր մէջ՝ ճոռոմ և ճամարտակ յղփանքէն հետեւ՝ պարզ և մոտոյի արտայայտութեան գիծը։ Գրական խմբաւորութեան և երեկոյթներու մէջ իր տեղն ունէր միշտ, ոչ միայն նախագծուած շարքին համեմատ, այլ նաև արտաքոյ այսինքն բացառիկ պատեհութիւններու մէջ, զորս ինք կը ստեղծէր յաճախ։ Միտքս կուգայ տաքուկ և սիրուն սրիչը, զոր յանուն տարողը տալկերտութեան ըրաւ, փետրուարի առտու մը, երբ, երեք դասարաններ ի միասին, գացեր էինք համբարիւր Դուբեան Հայր սուրբի աջը իր աշխատասենեակին մէջ, իր ծննդեան եւրոսնամակին առթիւ։

Աւելի ուշագրաւ էր իր վրայ կիլիկեցիութեան գիծը։ Ալիշանի ձմեռանային տեղը իր սեղանին ձախ անկիւնէն էր, Աստուածաշունչին ղէմ յանդիման։ Սիւսը անձամբ ճանչցած չըլլալը իր մեծագոյն վիշտն էր, զգացում մ՝ զոր պահեց մինչև վերջը, քանի որ հանգամանքները իսպառ անթոյլատու եղան իրեն՝ տեսնելու Աթոռը, որուն սակայն պիտի կանչէր օր մը զինքը Աստուծոյ կամքը, Լամբրոն, Մարտ, Անար-պարա, Այաս, Բարձրբերդ, Տարսնի, Սեւ լեւկա, Ծամնդաւ, Ակնի, Ակնի, Արքայազին, Դրազարկ, Սկեռա, Թորոս, Մլին, Հեթում, Լեւոն, Օշին, Էսյուն, այդ անունները համ-

բիշի հատիկներու պէս կ'իյնային իրարու վրայ իր յիշողութեանը մէջ, երբ, պոռոտներու ատեն մոնաւանդ, կամ ուրիշ առթիւ, խօսքը կը բացուէր Կիլիկիոյ։ Իսկ Այնթապի և շրջակայից մէջ իրեն ժամանակակից կատարուած իրադարձութեանց մասին անսպառ էր իր պատմողութիւնը։ — «Ե՛րբ պիտի սկսինք չորրորդ հատորը»։ Կէս ժպիտով մը միայն զիմառորից օր մը այս հարցումը, զոր իր ընկերներէն մին կ'ընէր իբր հեգնախառն սրամտութեամբ, ու շարունակեց իր խօսքը։

Վարդանէան—Աղեմակաւ պայքարին մասնաժամանակէն ոչ ոք կար անտեղեակ իր շրջանի աշակերտներուն մէջ։ Ինք՝ առաջին զրկուածը եկեղեցաւիրացէն՝ ամենէն աւելի ինք փափաքեցաւ օր իրմէ վերջ ուրիշներ ևս գան իր հայրենակիցներէն Արմաշ։ Ներսէս Մելգոնեան (Փռուէն Ծ. Վրդ.) , Հմայեակ Գասպարեան (ողորցեալ Շահէ Սրբազան), Տ. Սահակ Գնչյ. Մոմճեան, Գրիգոր Թալուքճեան (ողորցեալ Ներսէս Աւագ Գնչյ.), Վահան Պատմաճեան, որոնք հետզհետէ զիմեցին Դպրեւանք, ընդունուեցան հոն գլխաւորաբար իր ջանքերով։ Թէև ոչ ուղղակի եկեղեցաւիրացի և իր զիմութեան հետեւեցով, բայց չափով մը նոյն ազդեցութենէն մեղուած՝ զրկուեցան կամ եկան հոն յետոյ ուրիշներ ալ իր հայրենակիցներէն, Յակոբճան Եղաթուպեան և Գրիգոր Տուզճեան, զրեթէ ամէնքն ալ յառաջադէմ ուսանողներ միշտ։ Կերպով մը նոյն խումբին վրայ է որ հետզհետէ աւելցած եղան նաև ուրիշներ, մասնաւորաբար Կիլիկիոյ տղաքներ (Միտք Բէլէշեան, Յակոբ Աջապահեան, Յարութիւն Ֆրնալըզեան, Գրիգոր Ֆէրմանեան և Յակոբ Կիլլաճեան), որոնք նախորդ երկուքին հետ, խառնուեցան 1907ի որբերու դասարանին։

Այսպէս, յընդհանուրն, իր շնորհիւ էր

որ Արժաշի աշակերտութեան մէջ սկիզբէն մինչեւ վերջը շարունակուեցաւ Այնթապցիներու կամ Կիլիկիացիներու շերտ մը, որ պատիւ միայն բերաւ Հաստատութեան:

Իր ծննդավայրին և հայրենի երկրին, Կիլիկիայի, իր այդ սէրն էր որ որդի աւուաւ իրեն, դեռ Բ. զասարաւան սան, զգալուն սա տաղը, զոր ինքը յուզուեցն վառ աչքերով, և ամէնքս համակիր զգացմամբ կ'երպէինք իրեն հետ:

Երբ կը սուգի կապոյն երկիմբն ի խաւար, եւ ճրտելն ասեղի անքիւ պըսպըղուն, Մին՝ ասս, զըլխուս վերեւ, իսկ միւսն՝ անգ հեռուն,

եւ բոլլն ի յուս եղբարց իմոց փայլն վառ,
Իսպառ զանոնք չնմ սոնար:

Կիլիկիա, աշխարհ սիրուն իմ, որքան

Քաջաց, սրբոց

Յարութիւն, որ, Դպրեվանքի կանոնագրութեան համեմատ, իր աշակերտութեան առաջին տարին օրհնուած էր արդէն Չարխափանի օրդեգիր, արձանագրուած այսպէս հոգեւոր պաւակ Հաստատութեան, և երկրորդ տարւոյն սկիզբը, 1890 Սեպտ. 28ին, զպրութեան չորս աստիճաններն ընդունած, երրորդ տարւոյն վերջը և ի սկիզբն չորրորդին, 1892 Սեպտ. 27ին, ընդունած ըլլալով կուսակրօնութեան ուխտը, իր վեց ընկերներուն հետ կը ձեռնադրուի կիսասարկաւագ և նոյն աստիճանը կուսագ:

Այդ օրը Դպրեվանքի ներքին պատմութեան համար նշանակելի օր մըն էր: Այդ օրն էր որ կատարուեցաւ նաւակատիքը Գրիգոր Կիւսիւկեանի բարերարութեամբ կառուցուած ուսումնարանի նորակերտ հոյակապ շէնքին, որ իր տեղը պիտի ունենար կրթական ուղղութեան լրիւ գործադրութեան մէջ: Այդ օրն էր որ սիրոյ եւ համերաշխութեան հանդիսուող փակուած մը վերջ կը գտնէին ինչ ինչ վարչական հարցերով՝ Ոնամակալութեան եւ վերատեսչութեան, և կրթական հայեացքի և կարգապահական ըմբռնումներու ակնսակէտով վերատեսչութեան և Տեսչութեան միջեւ գոյացած տարակարծութիւնները, որոնք քանի մը ամիսներ ներքին յուս՝ զուսնեցաւ մասնաձեւէին Հաստատութեան

մթնոլորտը, Դպրեվանքի նոր որդիին հակակիր զգացումներուն քիչ մը հով տարու աստիճան՝ ներսն աւ գործաւ: Այդ օրն էր, վերջապէս, որ այնքան տքնութիւններով երկուեւ և կեղեցական կրթութեան գաւազափարը իր իրապարծութիւն տառաջին և իրական քայլ կ'առնէր գէպի իր նպատակը: Ու հարկ է աւելցնել թէ սիրտերու և տրամադրութեանց ոգեւորումի այս եղելութեան մէջ աննշան չէր բաժինը տպատրութեան, զոր ամէնուն կուտար մտաւորական և հոգեւորական իրր թէ հասարակապէս ոտուգուած արմատները այս եօթը ընծայեաներուն, որոնց մէջ, այդ ժամանակէն, ամենէն ուշագրաւներէն մին կը զանաւոր Յարութիւնի գէջը, իր վրայ փայլեցնելով կարեւոր ապագայի եւ երաշխիքը:

Սարկաւագութեան երեք յաջորդական տարիներուն, անիկա պահեց միշտ այդ փայլը, թէ՛ իրր ուստնող և թէ՛ իրր միաբան: Դպրոցական կեանքը, այդ շրջանին, Օրմանեանի եւ Դուրեանի ակադեմիական ուսուցչութեան շնորհիւ զլիսաւորաբար, իր լիալիւր ծողկումին մէջ էր: Աշակերտութեան մէջ, մտաւորական և զբական ընդունակութիւնները այդ եռամեակին էր որ կը մտնէին ընդհանրապէս իրենց վերջնական կողապարին մէջ: Յարութիւնի համար մանաւանդ լուսազոյն պատեհութիւն մըն էր ասիկա հետզհետէ երեւան բերելու խօսքի և զրչի մարդը, որ կար իր մէջ:

Դանախօսութիւնները, զորս ստորկաւազները կը կատարէին զբական երկրորդներուն մէջ՝ իրենց առաջին տարիէն, և քարոզները, զորս յաջորդ երկու տարիներուն կարգաւ կը խօսէին Չարխափանի բնմէն, իւրաքանչիւրին համար առիթներ էին մշակելու իրենց ձիրքերը: Յարութիւն միշտ առաջիններու շարքին վրայ էր այդ երկու մարդերուն մէջ ալ:

Կը յիշեմ մասնաւորապէս իր մէկ խօսածը՝ Անիկ անկման իրադարձութիւններուն մէջ Պետրոս Գիտադարձի ունեցած դերին վրայ: Իր տեսութեամբ անարգար էր հանրային կարծիքէն այդ կաթողիկոսին եղած հայրենադաւի կամ ամատնիչ յի վերադարձում: Իրեն համար, ազգին հեռատես և աշխուրջ հոգեւոր պետն էր ան, որ, անխուսափելիին տոջ և համակիրպութեան հարկադրուած, իր ժողովուրդին ֆիզիկա-

կան գոյութիւնը գէթ և ապագան փրկանաւորելու պիտոտութիւնը կը հետապնդէր Գաղիկի և Պաւլաուսեանց անխաւհմութիւններուն դէմ: Իր թէզիկ հորաւորութիւնը թերեւ զիւր չհիշու աշխատին իր ունկնդիրներուն միծամասնութեան: Բայց ամէնքը համաձայն էին թէ խօսելու շնորհք և փաստարկելու կորով և ճարտարութիւն կար իր մտածութիւնը ընդլայնումին մէջ: Կը յիշիմ նմանապէս ԵՏՈՆ կաթողիկէ Եկեղեցւոյն օրը արտասանած իր մէկ քարոզը Ջաքարիայի տեսլիքին և պիտոտութիւն շինեաց իւր տունըին վերայ: ամէնուս համար հոգեւունջ աւելին և իր եկեղեցիին ոգին խորապէս ըմբռնողի յայտնութիւն մըն էր այդ հասող, որ ճշմարիտ յաջողութիւն մը նկատուեցաւ անոր համար մասնաւորապէս, որ խօսողին յոգումին հազորակիւ կ'ընէր իր բոլոր ունկնդիրները: Տարիներ ետքը, երբ հիմակ կ'ունգրադառնամ իր այդ երկու խօսքերուն վրայ, կը բերուիմ արամախոհութեան թէ ո՞րքան կրնաիս պէտք է կազմուած ըլլայ իր մէջ միտքի մարդը: զի երկուքն ալ, մին՝ իրրեւ ազգային, և միւսն՝ իրրեւ եկեղեցական կեանքի մասին հայեացքներ, կը մոտենան ծել գոտումի գիծեր՝ որոնք ևստգիտէ քաղքեր գարձան իր մտածութեան մէջ:

Այս միջոցին էր նաև որ, իրրեւ դասական պարտականութիւններէ արտաքոյ աշխատութիւն, իր ընկերներու հետ կատարեց քանի մը մանր փորձեր մատենագրական ուսումնասիրութեան, որոնց մէջ ամենէն խնամուած էր Ղազար Փարպեցւոյ առ Վահան Մամիկոնեան թուղթին աշխարհաբարի վերածումը, ներածութեամբ և ծանօթբարանութեամբ:

Ճիշդիպական բուռն անհանգստութեան մը պատճառաւ, որուն յոյն բժշկութիւնը չառաւ, տարիներ հետք միայն, պիտի ցունչէր իր երկամառներին մէջ, սարկաւագութեան առաջին տարին, կարճ միջոցի մը համար, զրկուեցաւ Պոլլիս, որ Արեւելքին մէջ գրած իր մէկ յոգումը՝ եկեղեցագիտական հարցի մը շուրջ՝ հետաքրքրութիւն անթնցուց: Երկրորդ տարւոյ արձակուրդը պարտաւորուեցաւ անցընել Այնթապ, ուր, նոյնպէս տպաւորութիւն

գործեր էր, իր անձնի ու խօսքովը, ազգային և օտար շրջանակներու մէջ: Ճամբորդն էր այլ ևս, որ չի կրնար կանգ առնել իր առջև բացուած արահետին մէջ:

Վերագործին, ըստ բեռնորթին կատարելապէս առողջացած, կրցաւ լծուիլ ուսանողական շրջանի վերջին տարւոյ իր պարտականութեան: Այդ տարին, Դպրեւանքի սարկաւագները, ուսումնասիրելի շրջանը այլ ևս աւարտած, և այս պատճառաւ միտքանական յարկաբաժնին մէջ ստանձնակոտն սննհակներու տէր գործած, կը պարապէին պատրաստելու իրենց ընթացաւարտի աւարտական ուսումնասիրութիւնները:

Այդ թուականին էր որ իր վերջնական խնամուած վիճակին հասցուց Եղիշէի Վարդանոց պատերազմին վրայ իր աշխատութիւնը, որով կը զբաղէր քանի մը տարիներէ ի վեր: Ընդարձակ և հմտալից գործ, որ իրրեւ քննական ուսումնասիրութիւն՝ առաջին օրէն ուշագրաւ գարձաւ մեր բանասիրական գրականութեան մէջ: Պատկուած, 1898ին, Յովսէփ-Իսկանդար Սահակ-Մեսրոպեան մրցանակով: Դախ Վահագէս Ամօրեայի մէջ պարբերաբար հրատարակուել վերջ (1905 եւ, 1907 Դեկտ.) 1909ին վերածուեցաւ Վիեննայի Մխիթարեանց Ակադ. Մատենադարանի Մէ. հատորին: Անոր Վայնաստեանայց Եկեղեցին Հինգերորդ գարուն մէջ՝ զլուսը, գորչէին կրցած հրատարակել Մխիթարեանք, յետոյ, 1912ին, իր մասնաւոր գրքոյի հրատարակուեցաւ Կ. Պոլլիս:

Ինչպէս ինք իսկ կ'ըսէ իր յառաջորդներին մէջ, այս ուսումնասիրութիւնը նոր ծրագրով քայլ մըն էր միայն գէպի ամբողջական քննութիւնը այդ խորհրդաւոր գրքին: Բայց, ինչպէս Հ. Ա. խմբագրութիւնը կը վկայէր, անիկա առաջնութիւնը ունէր ճայն բոլոր նորութեանց և գիտեսբուն մէջ, որոնք այլ ևս կողմերէ առաւել կամ նուազ չափով եղած էին Եղիշէի մասին, մինչև այս հրատարակութիւնը: Գննադատութիւն մըն է ան, ինչպէս կը դիտեր ժամանակին Պ. Ա. Չոպանեան, թէ և գիտական ամենախիստ միթոսով, և լայն հմտութեամբ, այլ նաև «գուրգուրանքով, խանդավառանքով, յարգանքով յօրինուած», ըր խոշորակութեանց հա-

մեմատ՝ Եղիշէ կը դարդի Ե. դարու ապարող Ս. Մեսրոպի աշակերտ, Վարդանայ քարտուղար, պատերազմին ակնաստես վանական մ'ըլլալէ, կը գտնայ Զ. դարու վանական գրագէտ մը, որ օգտուելով գերականապէս Մարութասի և Փիլոնի գործերուն թարգմանութիւններէն և պատմականապէս՝ Փարպեցւոյ գրքէն, գրած է Հայ քրիստոնէութեան մեծ դիւցազններգութիւնը...»։ Իրմէ առաջ, Գարագաշեան, Գր. Խալաթեան, Պօղոսեան, Դարեգին Վրդ. Յովսէփեան և Եւրիշներ գրողած էին Եղիշէով, իւրաքանչիւրը ուրոյն տեսակէտէ մը, զոր օր. առաջինը՝ լոկ պատմական քննադատութեան, երկրորդը՝ Փարպեցւոյ հետ յարաբերութեան, Վերջինը՝ բնագրական քննութեան անկիւններէն դիտելով

զայն։ Ինքը աւելի կ'ընդլայնէ այդ քննութեանց ծիրը, անոր մէջ մտցնելով նաև մատենագրական, կրօնական, հեղինակաւորական տեսակէտներ. և ապա, Ոսկի գրքին մէջէն, իբրև պիւրամակի մը ընդմէջէն լուսարձակուած դանազան գոյներով կը զննէ ազգին կեանքը այն ժամանակին մէջ, ուր կ'ապրէր գրքին հեղինակը, ինչպէս և այն դարուն մէջ՝ ուր կը ձգտի ան տեսնել և ցոյցնել զայն։ Իր կարծիքով Եղիշէի մատնանը պատմական գրութեամբ մը չէ, այլ պատմական տուեալներու վրայ գրուած վիպասանութիւն մը, որուն նպատակն է հայրենասիրութիւն արծարծել. տեսութիւն՝ զոր ուրիշներ յայտնած էին արդէն, բայց զոր ինքն աւելի հանգամանօրէն ընդլայնեց։

(Շարունակելի)

(2)

Գ.

Հ Ա Ղ Ո Ր Դ ՈՒԹ ԻՒՆ

Քեզմէ բոխող երգահոս աղբիւրներուն
Ծառանցայ, երբեք առանց լեցնելու
Արալուսուող առաւօտին սափորն անհուն.
Սիրքս քեզի՝ բացուեցաւ լուծ նման փառերու

Զոր անձրեւին հաղորդութիւնը կը ճեղքէ..
Ինչ պիտի՝ ըլլար հոգիս. եթէ չի հրպէին
Մասներդ անոր կերպարանքին լոյս ու երգէ
Հիսուած՝ որպէս խորհրդաբնակ անհուն մարմին։

Դալկահա՛ւ եմ, բայց ոսկիով արալոյսի
Այս մագաղաքը եղումին զարդարեցի,
Ո՞ւր ես մոռցեր եմ ասղերու ջիւն բանալին

Ընդունուե՛ր ինչ որ երկրին բերքն է խնկոս,
Ու ինչ որ Սէրն, ուրախութիւնն ինձի տրեմն,
Ու այս աղօթքը սրճագին, լուսակառօս...

ԱՐՄԷՆ ԵՐԿԱԹ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

«Որոն» ինրզինը պատուում կը գրայ՝ հիւրընկալելով քաղաքացիական Պրոֆ. Ն. Աղոնցի հետեւեալ տրոճեաւոր էջերը. եւ յոյս կը տածէ թէ այսուհետեւ իր հայագիտական քաժինը նոր փայլ մը պիտի օտանայ մեծաւուն բանաստեղծին ուսումնասիրութիւններովը, բուն իսկ իր կողմէ հայերէն գրուած կամ իր ուրիշ լեզուներով գրուածներէն հայերէնի փերածուած:

ՓՂՈՍԿՐԵԱՅ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ ԱՐՈՒԵՍՏԸ

(SIRARPIE DER NERSESSIAN.)

The date of the initial miniatures of the Etchmiadzin Gospel, Chicago, 1933):

Գիտեցիկ աշխատութիւն՝ նուիրուած հայ արուեստի պատմութեան, Պրոֆ. ըՍ. տըրժեպովսկին մեծապէս գնահատել է էջ-միածնի հռչակաւոր աւետարանի գեղարուեստական արժէքը: Սակայն ինչպէս փըղոսկրէ կազմը, այնպէս էլ սկզբի սքանչելի խորանները եւ նկարները համարում է որ հայ արուեստի ծնունդ այլ ասորական ժառանգութիւն, հնուց մնացած: Պրոֆ. Մակ-լէրը մծաէն քննելով նկարների թուղթը եւ համեմատելով ձեռագրի թղթի հետ՝ չվարանէ յատարարելու որ նկարները կազմում են ձեռագրի հորապարտ մասը եւ ուրիշն հայ ծագողի գործ:

Օր. Տէր Ներսէսեան, որ արուեստի պատմութեան մէջ արդէն մասնագէտի հրաշակ ունի, մանրակրկիտ եւ ուշիմ ուսումնասիրութեան նիւթ է շինում վիճելի նշկարները: Համեմատել է միւս հին աւետարանների նկարաթեան հետ, զուգակշիռի հին ասորական եւ յունական համանման գործերի հետ եւ յանգել այն եզրակացութեան որ էջմիածնի աւետարանի նկարաթեանը բացառիկ երևոյթ է, այլ ներկայացնում է մի ոճ որ յատուկ էր հայ արուեստին թ. ժ. եւ ժ.Ա. դարերում: Ապա ուրեմն ոչ մի հիմք չկայ կասկածելու որ հայ գործ է եւ ո՛չ ասորական, Զ. դարից հասած պատահական մի աւանդ:

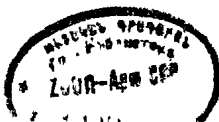
Արդեօք նկարները ժամանակակից են ձեռագրին. հեղինակը, ճշմարիտ է, ուղիղ պատասխան չունի: Բայց իր դատողութեան թելը տանում է այդ կէտին, որ նկարները եւ 989 թուից են եւ հարուստ մասը ձեռագրին: Անա այստեղ է որ համամաս չենք շնորհաւի օրիորդին կամ աւելի ճիշդ, որոշ վերապահումի պէտք ենք տեսնում:

Աւետարանի յիշատակարանը պահուած է: Դրքի ստացողը Ստեփանոս քահանան

յաւակնոտ ռճով պատմում է իր հօրեղբոր Ստեփանոս եպիսկոպոսի մասին: Նա էր շինել Նորավանքի եկեղեցին, որին ընծայաբերում է իր պատուիրած աւետարանը Ստեփանոս քահանան: Յիշում է որ աւետարանը գրուած է ասորյա օրինակէն. կարծես, պատեհ լռութ էր որ հասկացնել տար թէ աւետարանը ասորական ձեռագիր է, այլ եւ ծաղկած: Ո՛չ մի ակնարկ: Այս լռութիւնը արգեօք նշան է որ աւետարանը այդ առաւելութիւնը չունէր:

Բացի սրանից, Շահարիսի առ կարպիւնոս ուղղած թղթի գիրը տարբեր է քան ձեռագրինը եւ չէ կարող պատկանել միևնոյն գրչին: Հետեւապէս եւ խորանը, որի մէջ ամփոփուած է թուղթը, եւ խորթ է ձեռագրին:

Աւելի կարեւոր հանգամանք: Բուն ձեռագրի մէջ աւետարանների քնագիրը բաժանուած չէ եղել ո՛չ զլուխների, ո՛չ ընթերցումների եւ ո՛չ իսկ համարաբանեան հատուածների: Հետագայում մի օտար ձեռք նշանակել է լուսանցքում բաժանուածքներ եւ մանաւանդ համարաբանի կանոններ ստորին լուսանցքում եւ բընագրում համապատասխան տեղը: Պարզ երևում է որ քնագրի մէջ յետոյ է աւելցրած տողերի կողքին եւ երրեմն աւելցրել: Միւս կողմից Շահարեան համարաբանի տախտակները կամ կանոնները գտնուում են ձեռագրի սկզբում, զետեղուած վեց երկակամար եւ մի եռակամար խորանների մէջ: Արդ եթէ այս կանոնները եւ խորանները ձեռագրի բուն գրչով են գրուած, ինչպէս բացարձակ, որ նոյն գրիչը անփոյթ է գտնուել նշանակել նոյն կանոնները եւ ձեռագրի մէջ աւելցնել որի կանոնների տախտակները ո՛չ մի իմաստ չունեն: Բնական է ենթադրել, որ տախտակները եւ նրանց

հետ միաս Նիկարնիերը որ նոյն ոճի գործեր են, գրչին անծանօթ են եղել և աւելցրած են հետազոտյուն ինչպէս երևում է, նրանք անծանօթ են եղել նմանապէս այն հին գրչին որ մացրիւ է համարաբարառեան կանոնները ձեռագրի մէջ, եթէ զատելու լինենք այն հանգամանքից որ նրանք եւրբինն շիզում են խորաններին տախտակներից և ուրեմն ուրիշ օրինակից են վերցրած և ոչ խորանից: Այսպէս՝

Յորանում նշանակում է՝

Մատ. Մար. Ղուկ.

ձկթ ձծա ճհգ.

Իսկ ձեռագրի մէջ ստորին տանքքում՝

Մատ. Մար. Ղուկ.

էգթ ճծա ճհգ.

Այս գիտողութիւնները հարկադրում են որոշ խնհմանքիւն. ընդունելով հանգիւրծ որ Աւետարանի նկարները հայ արուեստի արդիւնք է՝ համաձայն Օր. Սիրարփի Տէր ներսէսեանի հետազոտութեան, պէտք է սույոյժ առկաթ թողնել ժա-

մանակի խնդիրը: Մեր կարծիքով նրանք ժամանակակից չեն ձեռագրերի, աւելի ճիշդ ասած, նրա մասը չեն կազմած սկզբից և եթէ Կարելի է հին են, գուցէ և աւելի նոր քան ձեռագիրը, թէև աւելի մեծ հաւանականութիւն կայ աւելի հին համարելու, նկատի առնելով գեղարուեստական խոշոր արժեքը: Ով գիտէ, գուցէ նրանց բախտը կապում է հղել փղոսկրէ կազմի հետ: Այդ հրաշալի կազմը որդեօք յառաջ քան ընդգրկելու էջմիածնի աւետարանը չէ ամփոփած իր մէջ մի աւելի հին և թեւեւ աւելի զմայլելի ծաղկեալ աւետարան և սրա ֆետցորդները չեն արդեօք այն խորանները և նկարները, կազմի հետ անցած 989 թուի աւետարանին:

Օրիորդի գործը միզ առիթ առեց ըզբողել Մլքէի աւետարանի խնդրով: Թւում է թէ կարելի է լուծուած համարել նորագրութեան ժամանակի կնճառ հանգայցը հարցին նուիրուած մի յօդուածին մէջ:

ՊՐՈՖ. Ն. ԱՅՈՆՅ

ՄԼՔԷԻ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ ԳՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆ

(ՕՐ. ՍԻՐԱՐՓԻ ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆԻ ՄԻ ԳՈՐԾԻ ԱՌԹԻԻ)

Վենետիկի Մխիթարեանների գրատան զարդը, Մլքէ թագուհու հռչակաւոր աւետարանը թէ երբ է գրուած, զէճի նիւթ է: Մխիթարեան հայրերը համակարծիք չեն այս խնդրում: Հ. Ալիշան և Հ. Հաջունի կարծում են որ աւետարանը գրուած է 902 թուին, Հ. Բարսեղ Սարգիսեան պընդում է որ ձեռագիրն աւելի հին է, գրուած 851 թուին և նուիրուած Վարագայ Վանքին Մլքէ թագուհու կողմէն 922 թուին: Որտեղից է ծագում այս տարածայնութիւնը:

Աւետարանի յիշատակարանում կարգացում է՝

ԾԾԱ. Թ. Արայ իը, բ
Արեգ զ, և,

Բոլորն էլ համաձայն են վերագրելու այս յիշատակութիւնը ձեռագրի գրչին: Միայն թէ մինչ Հ. Ալիշան և Հ. Հաջունի կարգում են ՅՈՒ=351, ուրիմն 351+551=902, Հ. Բարսեղ Սարգիսեան տեսնում է՝ ԵԱ=371, ուրիմն 922 և որովհետև ձեռագրի լուսանցքում նկատուած է խոշո-

րածե մի տառ նման Թ-ի=300, ենթադրում է որ այն է գրութեան տարին 300+551=851, իսկ 922 թագուհու ընծայարութեան տարին է: Ահա խնդրի էությունը:

Որքան մեզ յայտնի է գրադոցներից և ոչ մէկը ուշ չէ դարձրել և հաշուի չէ առել վիճելի տարեթուին հետեւող վկայութիւնը, որ գրիչը սկսել է գրել Արայ ամսի 28-ին, երկուշաբթի օր և վերջացրել Արեգ 6-ին հինգշաբթի օր: Մակէրը Ասողիկի թուրգմանութեան յառաջաբանում անդրադարձել է մեզ զբողեցող խնդրին և հարցական նշան դրել ամաթութեանց յետոյ նշանակուած բ. և ե. տառերի առաջ: Կարելի է վստահօրէն ջնջել հարցականը, քանի որ անտարակոյս է որ ք նշանակում է երկուշաբթի և Լ հինգշաբթի: Գրիչը իրեն գովելի է արել տալով մեզ այդ այլապէս աննշան բայց այս զէպքում արտակարգօրէն կարեւոր պարագան: Այստեղ է թաղնուած վիճելի հարցի ճշմարիտ բանալին: Նախ ստուգենք գրչի վկայութիւնը:

Արդեօք ճշմարիտ է որ հիժէ Արաց 28 երկուշաբթի է, Արեգի 6 կը լինէ հինգշաբթի, Արաց 28-ից մինչև Արեգ 6 կ'անէ 38 օր, (Արաց 2+Մհնկան 30+Արեգ 6.) կամ հինգ լրի, չարաթ և երեք օր, Հաշուելով երկուշաբթից՝ երեք օրերը կը գան՝ երեքշաբթի, չորեքշաբթի և հինգշաբթի: Ուրեմն միանգամայն ճիշդ է որ հիժէ Արաց 28 երկուշաբթի է Արեգի 6 կ'ընկնի հինգշաբթի, Այժմ հարց է, որն է այն տարին, որի ընթացքին Արաց 28 երկուշաբթի է և Արեգի 6 հինգշաբթի: Ահա մի հաստատուն միջոց կըսկուս առարկելի տարիթուին արժէքը: Առնենք 902 թիւը:

Նաւասարդի մէկը համապատասխանում է 902 թուին ապրիլ 15-ին, և Արաց 28-ը՝ հոկտեմբերի 9-ին: Հաշիւը պարզ է. Նաւասարդի 1-ից մինչև Արաց 28-ը կ'անէ 178 օր, հաշուելով ապրիլ 15-ից 178 օր կը գանք հոկտեմբերի 9. Շտաթնուն քսան օրն է հոկտեմբերի 9. Նոյն 902 տարին սկսում է ուրբաթով, յունուարի 1-ից մինչև հոկտեմբեր 9, = 281 օր է, կամ 40 լրի շաբաթ և մի օր: Ուրբաթով սկսուած շաբաթները կը վերջանան ուրբաթով և յաջորդող մի օր կը գայ շաբաթ: Հետեանքը վճռական է, ձեռագիրը չէ գրուած 902 թուին, օրովհետև այս թուին հոկտեմբերի 9=Արաց 28 շաբաթ էր և ոչ երկուշաբթի: Մնում է խոնարհել թուականն առաջին անգամ և հրամարիլ 902 թուին:

Փորձենք այժմ միւս տարիթիւը 851 նոյն եղանակով:

851 թուին Նաւասարդը սկսում է ապրիլ 28 և հետեալաբար Արաց 28 ընկնում է հոկտեմբեր 22: Նոյն տարին բացւում է հինգշաբթիով, յունուարի մէկից մինչև հոկտեմբեր 22=294 կամ 42 շաբաթ, ուրեմն վերջին օրը 22 հոկտեմբերը նոյնպէս հինգշաբթի է, մինչդեռ սպասելի էր երկուշաբթի: Այսպէս ուրեմն 851 տարին ևս գործիքան տարին չէ: Դարձեալ անառարկելի փաստ(*):

(*) Աւելորդ չենք համարում յիշել որ տարուան առաջին օրը մենք անուանում ենք 1-րդ. Hans Lietzmann-ի գրքից (Zeitrechnung): Աւելի դիւրին եւ բուրբին մասշնի միջոց է. գտնել թէ գատիկը ե՞րբ է գալիս առեւայ տարին և որովհետեւ գատիկը միշտ կիրակի օր է ընկնում ըստ այսմ հաշուել եւ խնդրելի օրը տարուայ մէջ: Այսպէս 851 թ. գատիկ = մարտի 22, կիրակի, Այստեղից մինչև հոկտեմբեր 22=214 օր, կամ 30 շաբաթ և 4 օր: Հաշուելով կիրակիից՝ չորրորդ օրը, որ է հոկտեմբեր 22, կըգայ կիւնգշաբթի:

Հ. Բ. Սարգիսեան, տեսանք, որ հընարաւոր է համարում ԾՄԱ կարգաւ 8ՀԱ=922, Թերեւ կարծողներ լինին թէ այս է գրութեան տարիթիւը: Բարեք է ստուգել և այս: Նաւասարդ մէկ = ապրիլ 10, և Արաց 28 = հոկտեմբեր 4: Տարին սկսում է երեքշաբթիով և հոկտեմբեր 4 = ուրբաթ: Թաւուարի մէկից մինչև հոկտեմբեր 4 = 276 օր, կամ 39 շաբաթ և 3 օր: Հաշուած երեքշաբթիից՝ երրորդ օրը, որ է հոկտեմբեր 4 = Արաց 28 կ'ընէ ուրաք: Որոնեք տարին Արաց 28 երկուշաբթի էր և ոչ ուրբաթ: Հետեալաբար 922 թիւը նմանապէս խոտելի է առանց որեւ հակառակութեան: Ե՞րբ է իսկապէս գրուած Մլքէի աւետարանը:

Տեսանք, որ Հ. Ալիշան և Հ. Հաղուհի կարգում են յՄտ, իսկ Հ. Բ. Սարգիսեան, յՀա: Երեքն էլ հաւասարապէս քաջազարթ են հայ հնագրութեան, օրպէս երկարամեայ մատենադարանապետներ այնքան ճշիւ ձեռագրատան: Եւ հիժէ այնուամենայնիւ տարածան են միջին տառի նկատմամբ, նշանակում է որ տառը իրօք վիճելի կերպարանք ունի ապաստելի գծուած լինելու պատճառով. և քանի որ ո՛չ ծ է և ո՛չ հ, անշուշտ մի ուրիշ տառ է որ նմանութիւն ունի երկուսի հետ: Այդպիսին է հարկաւ ժ տառը: Փորձենք կարգաւ յԺա = 311, ուրեմն 862 թ. և տեսնենք հետեանքը ցայժմ կիրարկուած մեթոտով:

Նաւասարդի մէկ 862 թուին = ապրիլ 25 և Արաց 28 = հոկտեմբերի 19: Տարին սկսում է հինգշաբթիով և հոկտեմբերի 19 գալիս է երկուշաբթի օր (յունուարի մէկից մինչև հոկտեմբեր 19 գումարւում է 291 օր, օր կ'անէ 41 շաբաթ և չորս օր. հետեւապէս փրջին այն է չորրորդ օրը կգայ երկուշաբթի՝ հաշուած հինգշաբթիից.): Արեգի 6 կը համապատասխանէ նոյեմբեր 26, հինգշաբթի:

Այս համաձայն է Աւետարանի յիշատակարանին. Միջի քաղցինու աւետարանը գրուած է ոչ 851 եւ ոչ 902 կամ 922, այլ 862 թուին հոկտեմբեր 19 մինչև նոյեմբեր 26, սկսւած երկուշաբթի և վերջացած հինգշաբթի օր:

Մխիթարեան հայրերին է մնում վերջապէս քննել և քննել յիշատակարանը և իրենց հաւանութիւնը բերել, հաստատելու համար, որ հայ հնագոյն ձեռագրի պատիւը այսուհետեւ անցնում է թաղարան ձեմարանի աւետարանար Մլքէ կապուած աւետարանին, 25 տարով աւելի ծեր քան առաջինը:

ՊՐՕՑ. Ն. ԱՂՈՅՑ

Բրիւսն

ՀԱՅՐԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈՂԵՐԻ ՈՌՈԳՄԱՆ ՄՍՍԻՆ

Կասկածից զուրա է, որ քունդերով այդ աղբյուրների ջրերինն են քաղաքին ջուր մատակարարելու, Պ. Թ. Թորաման-եանը գրում է այդ մասին. «Յիշատակութեան արժանի գործ է ջրմուղը, որուն միջոցով լեռան ստորոտներէն ջուրը կ'հասնէր մինչև Անի և կ'բարձրանար պալատի բարձունքներուն վրայ: Ուշադրութեան արժանի էր ջրմուղի որոշ մասերուն շինուածքի կերպը, որն որ նախընթաց տարիներ Պ. Ն. Մառի պեղումներով բացուեցաւ. կային տեղեր որ թրծած հողէ խողովակները ջրի ուժով հնչումներէն անջնա պահելու համար կրկնակի քարէ խողովակի մէջ ամփոփած և մաքուր կրաշաղախով պնդացուած են» (Աղգ. Հանդէս, XXIII, 1912, էջ 5-6):

Այս ձեռնարկութիւնը վերագրում է Աշոտ Ողորմած թագաւորին: Նոյն պեղումներն ի յայտ բերեցին խոշոր ջրմարմար միջնաբերդի պալատի հարաւային մասում: Զրամատակարարման այս մանրամասնութեամբ այս եղանակով էլ պատմական երկու Անի ամրոցները միմեանց նմանում են: Նախ քան պեղումները մի արձանագրութիւնից արդէն յայտնի էր, որ Առան Մագիստրոսը տաան և մէկերորդ գարում քաղաքի համար խմելու ջուր էր բերել: Ահա այդ արձանագրութիւնը.

«— Ես Առանն Մագիստրոս մեծաբեալ ի մեծափառ թագաւորութեանց ի դժգ զարգու և ի տին մանկութեան իմ եկի յարեւելս, ի գեղեցկաշէն բերդս յԱնի, բարձրացուցի բովանդակ զպարիսպ սորին կառուաւորտ արձանաք և հաստահեղոյս ամրութեամբ. եւ ի յիմաց մեծածախ զանձուց ածի ջանիւ ջուր յորդաբուխ ի մեջ ամրոցիս յորախութիւն և ի զովացումն ծարաւեաց — :»

Արձանագրութեան մէջ չի պահանջ թաւանը, բայց որովհետեւ արձանագրութեան մէջ յիշւած է բիւզանդական կայսրուհի, հաւանական Ջօէն, ուստի ընդունում է որ Առանը իր ձեռնարկութիւնը կատարել է 1045-1054 թականներին:

Ը. Անի քաղաքի մերձաւորութեան է գտնուում Հոռոմոսի նշանաւոր վանքը, Ախուրեան գետի աջ ափին: Նրա վանահայրերից մէկը Մխիթար անտնով 1198 թ. վանքի համար ջուր է բերել. չի սուած խմելու թէ ուղղման նպատակաւ. տեղական ծանօթութիւնը կ'պարզի այդ: Զրի բերելը առերեսով կապւած էր որոշ զբաւարութիւնների հետ, որովհետեւ արձանագրութեան մէջ կարգում ենք, որ Մխիթարից առաջ նոյն իսկ Հայոց թագաւորներն այդ գործը գլուխ հանել չեն կարողացել:

«Ի Ոռե (=1191) Թուխ ևս հայր Մխիթար սատարութեամբ Սարգսի կրանաւորի — զԱկանց ջուրն, զոր մեր հին թագաւորացն կարի յոյժ ջանացեալ և ոչ ժամանեցին բերել — մեծ ծախիք ածաք ի Հոռոմոսի վանս — Եղեւ այս ի հայրապետութեան տեսառն Բարսղի և ի տէրութեան վանացս քրիստոսոսէր պատրոնայս Գրիգոր Հէճային և Սմպատա և եղբարց իւրեանց և ի տէրութեան քաղաքիս և իլոր բերկիս հաւոց . . . Զաքարէի և ի վանէի:»

Կէս դար անց այդ տունն փնտաւում է և խափանում — խուպանեալ էր — և ամն Առիւծ փնտաւածները նորոգում է:

«Թվիս 9 (=1251 թ.) կամաւն աստուծոյ ևս Առիւծն Հոգեւորեանց և ամուսին իմ Սեղ միաբանեցաք սուրբ Թովանիսի, յառաջնորդութեան տէր Բարսղի բարաք գլուխս որ տաթարովս (?) խուպանեալ էր. . .»

Արձանագրութեան ռաբարտիս բառն անորոշ է. գուցէ մարդու անուն է, որ խանգարել էր ջրի բերելուն, ինչպէս այդ արդէն մի անգամ տեղի էր ունեցել 1206 թւին:

«Ի ՈՒՆ (= 1206) Թւիս ես Զաւարեայ Շահնշահ, որդի Սարգսի, զաւարպետ Հայոց եւ Վրաց, քակեցի զգրադայն, որ յԱխան հակառակ ջրիս շինած էր եւ վերստին հաստատեցի զլուրս ի վանքս Հոռոմոսի վասն արեւշատութեան ինձ եւ եղբար իմոյ Իւանէիս:

թ. Հետեւեալ արձանագրութիւնները եւ ջուր բերելու տեղեկութիւններ են պարունակում Բիւրականում գտնւած.

«Ես հայր Գրիգոր որ Հայաթաղի զակնս դիւի եւ զառուս հանի, եւ տէրունի հրամանով զՀայաթաղի հ—բեցի Բիւրական—»:

ժ. Գանձասար նշանաւոր վանից մօտ, հայէն գետի ձախ կողմի մի բարձրութեան վրայ գտնւած Պառաւաձոր կոչւած տեղում, եկեղեցու պատի վրայ փորագրւած է.

«ՈՒՂ (= 1181 թ.) Թուին եւ իշխանութեան Սմպատա եւ Բարսեղ երեց եւ Սարգիս եւ այլ եղբայրքս եւ Սանասի երեցո որդիք մեր ժողովրդովս շինեցաք զեկեղեցիս եւ բերաք ջուրս—»:

ժա. Դարալագեապ, Մարտիրոս Գիւղի մի խաչարձանի վրայ փորագրւած է.

«Ի ԹՎականիս հայոց ՁԼԷ (= 1288 թ.) յիշխանութեան Պապաքին եւ Ամիր—Հասանայ եւ Սարգիս եւ արդին իմ Պետրոս շինեցաք զաղբիւրս եւ կանկնեցաք զխաչս»:

ժբ. Ստ. Օրբելեանի մէջ յիշւած են ջուր բերելու այս դէպքերը:

Տաճներորդ դարում ամն վահան, որդի Զաքիկ իշխանի, մտնում է կրօնաւորաց շարքը. իր համար և իր անունով մի վանք է շինում Բաղարարդի ամրոցի մօտ, «հանդէպ Աճանանոս»։ Նրա մահանից յետոյ վանահայրութեան պաշտօնն ստանում է իր եղբորորդին, որ ճոխացնում է վանքը նոր շինութիւններով: Սա է որ յիտոյ Հասթոգ կաթողիկոս է ընտրւում:

«Շինէ . . . զգաւիթ եկեղեցոյն մեծամեծ քերածոյր լիմաք երեսուն կանգնոց չափ . . . Շինէ եւ ի ծուլեալ կրաշահայ քարանց տրապէզ մի մեծ եւ բերե փողովք զըլուրն ի դուռն նորա . . . »:

ժգ. Աւելի ուշագրութեան արժանի է Դարալագեապի կամ Վայոց ձորի, Գընդկազ վանքի վանահայր Սարգսի կառուած գործը, որ ՆՄԷ (= 1006) թւին Զկնարած կոչւած գետից առու է հանում առապար եւ անջրդի տեղերը ոռոգելով մշակելի դարձնելու:

«Ի Թագաւորութեան Գազկայ, որդւոյ Աշոտայ, իսկ ի Սիւնիաց եւ Բաղաց նորոգ Թագաւորութեանն Վասակայ . . . հայր Սարգիս . . . ածեալ զըլուրն ի լեռնէն ի մեծ դիտաւոր սորէն, աւր աւկունքն են քաղցրահամ գետոյն որ Զկնարած կոչեն, աներեւոյթ հրեշտակի առաջնորդութեամբ, բազում ջանիւ եւ մեծամեծ ծախիւք բերեալ հանդաստան վանիցն, եւ զանհուն առապարն անջրտի տարբ ջրաբբի եւ զամենայն լեռնակողմն յորում ոչ զայ ումեք հաշիւ. ոչ Պրակնեցեաց եւ Կիչուտեցեաց եւ ոչ այլ սահմանակից զիւզօրէիցն եւ ոչ այլ ումեք. եւ այս ի Թուականին ՆՄԷ (= 1006)»:

Հետաքրքիր է այս առուն առ տեղեան քննել. արդեօք ներկայումս եւս գործում է թէ ոչ եւ թէ որքան տարածութիւն ունէր, որովհետեւ ճանապարհին բաւական զիւղերի մօտով է անցել:

ժդ. Նոր Բայազետի բերդի զլիւն կայ մի հին մատուռ, մօտը մի խաչարձան, որի նրկար պատուանդանի վրայ կայ այս արձանագրութիւնը.

«Ի ԹՎ. ԲՃՂԱ եւ Ամիր Վա(հա)պ(ո)ր(դ)ի Վասիլ իշխ(ա)ն(ի) շինեցի զԿ(ե)ղ(ե)ց(ի)ս եւ զԳամառանո առուն հանեցի կնիմանաց ձորէն եւ սարերէն: Բնակիչք զեղիս խօ(ս)ա(ս)ց(ա)ն տաւր(ին): Գ: ժ(ա)մ: Կ(ա)ս(ա)լ(ո)ղ(ք)ն անհին յԱյ»:

Այս արձանագրութիւնը առաջին անգամ հրատարակող Թ. Ավդալբեկեանը չի համարում ԲՃՂԱ Թւականը հայկական հին

Թաւական, այլ տարկաւագադիր փոքր Թաւական, որի հետ հետեւապէս զուամբում է ոչ թէ 551 (= 542) այլ 1063 և ստանում է 1374 Թ. Իբրև արձանագրութեան ուղիղ ժամանակ: Հաւանական, նա հաշի է առել նաև արձանագրութեան հնագրական կողմը, թէև այդ մասին այինչ չի տեսւմ (տես, Տեղեկագիր Հեմիշ. Գիտության եւ Արժեատի Ինստիտուտի, Յերեւան, 1927, 4. 2, էջ 216):

2. Առուների նորոգութիւններ.

ա. Արդէն յիշեցին Տաթև և Հոռոմոս վանքերի առաւելորդ նորոգման արձանագրութիւնները, որոնց մէջ տեղեկութիւններ կային նախորդ աշխատանքների մասին. առանձնակի է մնում Աշտարակի Ականատեսի առուի նորոգութեան արձանագրութիւնը, որովհետև նորոգողը չի լւմացել առուի հիմք զնոդի անունը:

«Շնորհիւն աստուծոյ եւ Յակոբ երէցս ըստ կարի մերոյ նորոգեցի գմեհ առու տեղոյս բազում աշխատութեամբ որ խախտեալ հիմանց յիշատակ հոգոյ իմոյ եւ որք աւգնական եղեն տրաւք եւ աւանդ գրեցի, որ չինած տուն եւ կել տնանկաց աւթեան լինի: ԹՎ. ՋնԱ (= 1292)»:

Սրա նորոգութեան Թաւական է 1292, երկու տարի առաջ Վարդապիւղ: Քասախ գետի խորը և բարձրագիւր պատուածքներով ջուր հանելը ուղադրաւ ձեռնարկ է և միանգամայն յարմար Ուրարտացիների արեւստին. ուստի կարելի է ենթադրել որ հիմնական աշխատանքը նրանք էին կատարել, երբ ամբողջ Արագած լեռը ստորադններով իրենց տիրապետութեան ներքոյ էր:

3. Զրային վիճերի կարգաւորումն.

ա. Զուրը առ ու ծախի առարկայ էր և բաւական Թանկարժէք, ինչ որ Սիւնեաց Յակոբ հպիսկոպոսի վճարած գումարն է ապացուցանում: Զուրը գողացւում և յափշտակւում էր, ապացոյց նոյն Յակոբի ստակալի նշովքները և Թալին Տիրատուր վանականի սպառնալիքը: Զրին տիրապե-

տելու այնպիսի բարդ վէճեր էին տեղի ունենում, որ յաղթելու համար երկրի ամենաբարձր իշխանութեան միջամտութեան կտրիք էր լինում: Մի խօսքով տարաձայնութիւններ, որ յատուկ են հին տիրապետական իրաւակարգերին:

Պատմական Արուսի ներկայումս Թալինի եկեղեցու պատի վրայ 867 թ.ից մի արձանագրութիւն կայ պահւած, որ նման վէճերի կենդանի պատկեր է տալիս: Կոչ և Արուս գիւղերի բնակիչները ընդհանուր առուի ջրամասերի շուրջը անվերջ կռիւ են բռնւում, որ ոչ իրար մէջ ոչ ալ տեղական իշխանաւորների միջոցով հարթել է լինում: Գանդասը հասնում է Անիում գահակալող Թագաւորին և նրա սպարապետին: Վերջինիս կողմից եկած անձն է կարողանում կողմերին հաշտութեան բերել: Որպէսզի վէճը այլ ևս չկրկնուի, վճիռը տուր պաշտօնեայն իր Երուսում: Գորագրել է տալիս Արուսի մայր եկեղեցու պատի վրայ:

«ՅԺՁ Է քուականին Հայոց յի շխանութի Առնոյ յի ճերութի Սմբասայ Հանց ասպարապետի Բագրասունոյ եւ ի կարաղիկո սուրի Զաւարիաի եղև կոխ ընդ յԱրուս եւ ընդ Կոս եւ ընդ գաւառն. եհար Արուս գիւղ եւ գգաւառն եւ կալաւ գիւղս վանականն եւ ի Քրապանին ընդ անկին միւրա եւ վաճառեցին եւ Գրիգոր որդի Վաւաւա ծառա Սմբասա Բագրասունո եկի հրամանաւ Սմբասա եւ եւ հաւասարեցի զզուրն ընդ Կոս եւ ընդ յԱրուս զին չ իւրեանց բնիկ ռաւմ եւ լեյա: եւ կես Կոսա եւ :ա: Արն ո: Արդ եքե այլ ոք հակառակել ջանա այլ աւելի ուսմ յուզե .յթր. սուրբ հայրապետացն նգել լիցի եւ ի Սմբասա մահումար ——— պատուհասի»: (մի բառ քերած)

Մի երկրորդ արձանագրութեան մէջ գարձեալ Կոսա ջրի վէճի հարց է արձանագրւած: Արդե՞ք վերեւ կարգաւորւած ջրի մասին է խօսքը. արձանագրութիւնից մի-

այն այսքան է պարզում, որ բռնաւոր մի տնն, կամ հարեւան գիւղի ժողովուրդը բռնութեամբ խելն են կռչապատկան ջուրը, որ դրամի վճարումով հաղիւ են կարողանում ապահով:

«ՇԾ Թ վականիւ (=1101 թ.) ես հայր Յոհաննէս րազուս աշխատութեամբ լսաստիկ երգուեալ կոծա օանուսիւրաւս դաւաւուրն աւազիւրեցնեմ — Բափեցին զբնաւորս առուսն : ՄԲ (=200) զահեկանի գնի որ Լեւադին տան եւ որ — — — :

բ. Անշուշտ այդպիսի մի ջրային վէճի հետեւեցով է որոշում կայացրած եւ Տեւորի եկեղեցու վրայ արձանագրւած հետեւեալը, 1036ին, Յովհաննէս Շահնաւի Թագաւորութեան եւ Պետրոս Հայոց կաթողիկոսի հայրապետութեան ժամանակ.

«Սե Ղապ . . շահիկս եւ եկեղ(ե)ցականս միաբան եղբայրաւքս Խնձկաւնից վանան Տհկորոյ ջրոյս եւ Ագարակաց ուզելով զինչ առաջի Թագաւորու — — լել է քաւրս եւ ք գիշեր Տեկորոյ է եւ ք աւր եւ ք գիշեր Ագրկոց հարցի — — գիտողս նոյնովք եւ երգնով աւղորդն այտ է . . . »:

գ. Լմբատ վանքում արձանագրւած է, որ Անօրէնները — արդեօք մահմեդականներ, որոնց մասին սովորական է այդ բառի գործածութիւնը, թէ վանքը յափըշտակող անձինք — գրաւել էին վանքը եւ յետ ետ ստանում փոխարէնը զիջելով կամ հասուցանելով «զցիցքն վանիցս եւ զզուրն»։ Ինձ համար անհասկանալի է ցիցք բառը այսպիսի գործածութեամբ:

«ՈՒԹ թ. (= 1191 թ.) — ես օհր Բարսեղ որ զնեցի զվանքս յանաւրիցաց եւ ետու զցիցքն վանիցս եւ զզուրն, որ իւրեան էր ի հնոց լեաւ, յիշատակ ինձ — — »:

4. Նւիրաւուրիւններ վանքերից եւ եկեղեցիներին.

ա. Ստ. Օրբելիանն իւր պատմութեան մէջ է առել երկու արձանագրութիւններ, որոնցմով յիշատակում է, թէ Սիւնեաց Սուլիան իւսխանը 901 թ. իր ծախքով եկեղեցիներ է շինել տաւի, հոգեւորականաց դաս հաստատել եւ պահպանութեան հա-

մար խնոր նուէրներ տուել. գիւղ, կող, ջուր եւ ձուկ որսալու իրաւունք շնորհել:

«Ինձ Սուլիանայ յիշատակարան հաստատեալ հոգեւոր Քրիստոս ի քաղաւապեղս Կորայ 'ի կայսրածի իմոց նախնեացն . . . կամաւքն աստուծոյ շինեցի տուն տեաւն . . . անուանակոչութեամբ սրբուհւոյ տիրամայր Աստուածածինի վիմատաշ, կոփածոյ քարամբք եւ ի սմա սնեակս օթ ի վերոյ եւ ներքոյ: Եւ սպա ի սմին սուրբ քաւարանիս կարգեցի քահանայս եւ զարգարեցի . . . ես սահմանեցի հողս եւ ջուրս, եւ ետու միոյ միոյ քահանայի յիսուն դրամ ի տարւոյն . . . (Օրբելիան, Պտմ. Թիֆլիզ, 1910, Կ. Լէ. էջ 177-178):

Երկրորդ արձանագրութիւնն է.

«Կամաւն աստուծոյ եւ Սուլիան, Սիւնեաց իւսխան, շինեցի զՄաքսնոցաց եկեղեցիս, եւ անխնայաբար զարդարեցի պատուական սպասուք եւ աստուածային կտակարանաւք. եւ ետու զսեպահական տեղն մեր ի սա, որ ըստ անուան եկեղեցւոյս Աստուածածին տալի, ամենայն սահմանաւք, լերամբք եւ դաշտիւ. եւ կտու ողս ձկանց . . . » (էջ 179):

Շարունակութեան մէջ յիշւած են նաեւ այլ նուէրներ. հետաքրքիր է մեզ համար ջրային հարցի հետ կապ ունեցող ձկնորսութեան յիշատակութիւնը, անշուշտ Սեւանի լճից:

բ. Հետաքրքիր է Անիի մէջ պահւած մի արձանագրութիւն, որի մէջ գրւած է ՆՁԵ (= 1036) թից.

«Կամ եղեւ ինձ տեաւն պետրոսի հայոց կաթողիկոսի տալ զայգին Աշնկի, որ ի մեր կորգո արկած էր . . . մարդպանին Ապղարիպա, որդւո Գրիգորոս Պահլաւուն վասն առաւել սիրոյն եւ երախտեացն, զոր ծառաւալ էր սուրբ Լուսաորչի աթոռս. արդ տուաւք . . . եւ Գ աւր ջուր ազատ ի խալաճ եւ ի գեղէն յամենայն հասուց . . . իսկ նա ընծաեաց յիւր շինեալ եկեղեցիս ի սուրբ Փրկիչս բաժակի . . . »:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱԴԻՍՏՐՈՍ ԱՐՔԵՊԿ. (Շարունակելի) (5)

ԵԿԵՂԵՑԱՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԵՒ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Է.

ԿԵՍԱՐԱՑԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՆԳԱՄ ՊԱՏՐԻԱՐԺ
(1607—1609)

Կ. Պոլսոյ հայութիւնը այդ թուակա-
նին կ'ապրէր խառնակութեան մը մէջ,
ձեւալիններու ապստամբութեան հետեա-
նօք բոլոր ներքին զաւառներու ընկալու-
թիւնը՝ ապաստանած էր կեանքի ապահա-
վութեան համար Կ. Պոլիս և անոր շուրջը:

Դարանալցի, որ մէկն է անոնց, որ
իր բնիկ զաւառին ընկալութեան հետ Կ.
Պոլիս և անոր շուրջը ապաստանող բազ-
մութիւններու հետ այս կողմիցը ինկած և
անոնց հետ զբաղած է այն տառապանքները՝ զոր
այս առթիւ կրած է ժողովուրդը: Միայն
թէ ինքն թիւերու ճշգրտութեան և կանո-
նաւոր դասաւորութեան մը խնամք տա-
րած չլլալով իր ժամանակագրութեան
մէջ, կարելի չէ պայմառ եղբայրացութիւն-
ներ հանել իր գրածներէն:

Շատ որոշ կը տեսնուի սակայն՝ թէ իր
օրերուն Կ. Պոլիս խնուող գաղթականնե-
րուն և բնիկներուն միջև մեծ վէճ աւ պայ-
քար կար, որուն ինքն ալ իրր գաւառնե-
րէն եկող զանգուածներու մարդը մասնակ-
ցած էր:

Սիմէոն զպիր Լեհացի, որ 1608 Սեպտ.
10ին Կ. Պոլիս հասած է, և հետո մնացած
իր այցելու կամ անցորդ այդ ներքին վէ-
ճերէն, մի քանի տողերու մէջ շատ աւելի
յստակ գաղափար մը կուտայ Կ. Պոլսոյ
Հայոց կացութեան մասին:

Իր Ուղեգրութեան մէջ անիկա կ'ըսէ
թէ անոնք ունէին այդ թուականին միայն
հինգ եկեղեցիներ, երեքը՝ Վլախիայի մէջ,
Ս. Նիկողայոս(*), Ս. Աստուածածին(**) և

Ս. Սարգիս(*), մէկը՝ Պալաթի մէջ(**) և
մէկը Սուլու Մանազքի (Սամաթիա) մէջ՝
Ս. Գէորգ:

Ըստ Սիմէոն զպիրի՝ հազիւ 80 տուն
տեղացի հայի կային այն ատեն Կ. Պոլսոյ
մէջ, իսկ ընկուր եւ պաղնուխոս՝ 40,000 տու-
նէն աւելի Կ. Պոլիս, Ղալաթիա, Սկիւտար
հաստատուած, ձեւալիններու պատճառով
(ՀԱ. 1932, էջ 468)

Եկեղեցին, որուն շինութիւնը 1610ին իրր թէ կասա-
րուած էր Յովհաննէս Խուլէի, ըստ Գրիգորիս վրդ.
Գովմբեարեանի (տե՛ս Աննուագրութիւններ Ա. էջ
38-39) Թաղես Միհրդատեանցի 1718ին գրուած յի-
շատակագրէն քաղելով տուած տեղեկութեան հա-
մաժայն, որ կը կորսնցնէ իր արժէքը Սիմէոն զպիր
Լեհացիի ականատեսի վկայութեամբ: Բիւզանդ Քէչ-
եան (Պատմութիւն Հիւսկանդանցի, էջ 48) արձա-
գանգ կ'ըլլայ աւանդութեան մը որուն համաձայն
Մայր եկեղեցին շինուած է Սուլուս Ամէտ Ա.ի
ատեն (1603-1617), որ մասամբ կը համաձայնէր Մի-
հրդատեանցի տեղեկութեան, սակայն ի հարկէ մի
քանի տարի զոնէ առաջ տանելով շինութեան թուա-
կանը 1610էն, որպէսզի կարենար 1608ին Սիմէոն
զպիր Լեհացիի անսխալ զայն:

(*) Չինիլի-Համամ կը գտնուէր, այժմ անհե-
տացած:

(**) Նշանակելի է որ Պալաթի եկեղեցւոյն ա-
նունը չէ նշանակած Սիմէոն զպիր Լեհացի: Անշուշտ
շատ հասկնալի է թէ այն Պալաթի Հայոց արդի Ս.
Հրեշտակապետը չէր, քանի որ անիկա Հայոց յոյժե-
նուած էր՝ ըստ Դարաբանդիի՝ 1631ին, ըստ Երեմ-
միա Չէլէպիի ժամանակագրութեան՝ 1636ին, եւ
ըստ Սարգիս զպիր Յովհաննէսեանի Տեղագրութեան՝
1628ին, իսկ Օրմանեան պատրիարքի սեփական ծե-
ռագրի մը մէջ եւ տեսած եմ սա տողերը՝ որ հա-
ւանակաւորուելու ամէնէն ճշգրտայն է. «Եթ թուականին
Հայոց 1078 (≈ 1629) փետրուարի 23 Դե.ի ի թագաւո-
րութեան Սուլթան Մուրատի Գ. Ամ, պարգեւեաց մեզ
Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին որ է ի պալատս քալմ,
պուղարէի կոչեցեալ յունաւէնս: Արդ, Պալաթի եկեղե-
ցին, զոր Սիմէոն զպիր կը յիշէ, 1628ին գրաւուած
Ս. Նիկողոսն է, այժմ ԳԼԷԼԻ ճափի դարձած:

(*) Հիսար-Տիպի կը գտնուէր, այժմ անհետա-
ցած:

(**) Գոււմ-Գաբուրի Ս. Աստուածածին արդի Մայր

Ժողովուրդին հետ հողեւոր պաշտօն-
եաները եւ համախմբուած էին Կ. Պոլիս,
ինչպէս կը հասկնային Լեհացի այցելուի
տեղեկութիւններէն, վասնզի այդ միջոցին
Կ. Պոլիս կը գտնուէին 4-5 վարդապետներ,
երեք եպիսկոպոսներ, 100էն աւելի քահա-
նաներ, առանց հաշուելու արեղաները (շոյն):
Ինչպէս կը գտնուէին ուղեւոր նոյն իսկ եկե-
ղեցիները տրամադրելու գաղթականներուն
եւ ինչպէս որոշ կը հասկնային Դարանազի
խոսքերէն, իրենց ձեռքը կը պահէին իշ-
խանութիւնը:

Այս պատճառով կ'իրեայ թէ երբ Դրի-
գոր Կեսարացի իր ծննդավայրը մեկնեցաւ,
Կ. Պոլսոյ մէջ իրեն յաջորդ մը չընտրուե-
ցաւ, այլ աշխարհական տեղակալներ վա-
րեցին գործերը:

Անկիւս երբ Կ. Պոլիս կը հասնի 1607ին,
պատրիարքական իշխանութիւնը կը զտ-
նուէր ճշմարտութիւն պատշաճութեամբ վախճե-
լաց ձեռքը (Դարանազի, էջ 109):

Այս գրութիւնը յետոյ ուրիշ անգամ-
ներ ալ կ'ընտրուեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ, այն-
պէս որ շատ տարօրինակ պէտք չէ թուի:

Այս 1605էն 1607 պաշտօն վարող աշ-
խարհակալ վաթիւններէն միայն երկուքին
անունը կը յիշէ Դարանազիի. «դոյն Կա-
նոն Նազարեթ» եւ «Բոսա Եղորդալն»:

Այս Տեղակալները, որոնք թերեւս յա-
նուն Գրիգոր վրդ. Կեսարացիի կը վարէին
Կ. Պոլսոյ աթոռին գործերը, Ռոտոթթօ՝
Հայ գաղթականներուն զրկած էին Նազալ
մականուանեալ Ղազար քահանան, որ տե-
ղացիներու հետ վէճ ունենալուն համար
ահարկուած մատնութիւն մը բրած էր, եւ
մաղ էր մնացեր որ պատճառ դառնար Ռո-
տոթթոյի Հայոց տարագրութեան (Գր. Դա-
րանազի, էջ 108-113):

Գր. Դարանազի, որ իր հայրենակից-
ներուն այցելելու համար հոն կը գտնուէր,
զայդու թը այս աղէտէն փրկելէ յետոյ, քա-
հանաներով եւ երեսփոխաններով կ'իրթայ
Կ. Պոլիս տառ մեր այս մեծ աղաղ վարդապետ
Յակոբ ի զսկզպս ի Նազալի յար առաւմանցն
(Նոյն, էջ 113):

Յակոբ վրդ. Զէյթունցի կը բերէ որ
գտնուէ քահանան, սակայն «քաջաբարձի հա-
յերն, որ ի նոյն ժամանակին դպարդին» ոյ-

(*) Ղապալ, որոշուած տուրք կամ կապալն է,
որով ծախու կ'առնուէին պաշտօնները, ինչպէս

ժողով յառաջարկայ հին, յետեւ թոյլ դասերոյ այլ
թիկունս եղին նման եւ օգնեցին նորա յարաբերան
թէ՛ մեր հրաւանման եւ զնացին (Նոյն, էջ 113):

Նշանակելի է որ Դարանազի յատկա-
պէս կը շնչուէ թէ «այսմ ժամանակի ոչ ոք
կայր ի վարդապետաց յԱստուկոյր. ուրեմն Կ.
Պոլսոյ պատրիարքական աթոռն ալ թա-
փուր էր (Նոյն, էջ 114):

Սիւմէոն դպիր Լեհացիի յիշած 4-5 վար-
դապետները եւ երեք եպիսկոպոսները ար-
դեօք այդ թուականին մահէն ալ հոտ
թափեցան: Ասիկա շահեկան խնդիր մըն է:

Դարանազի այնպէս մը ցոյց կու տայ
թէ ուրիշ վարդապետ չըլլալուն համար
տեղակալներուն դէմ ուրիշ գանդատ ունե-
ցողներ իրեն օժիքէն բռնած էին ու պա-
հանջած՝ որ դատաստան ընէ:

Գրիգոր Դարանազիի կը հաւաքէ զգա-
ւննայն եկեղեցոյ ֆահմայք եւ եկեղեցականներն
որպէսզի քննութիւն ընէ եւ տպալ յանդի-
մանէ անոնց «չարարիչը, սակայն դաւա-
քատողները չեն գործ» վստահելով տեղա-
կալներու վրէժմոք գրութիւնէն (Նոյն, էջ 115):

Յետոյ Դարանազիին կը փնտռէ Նա-
զալ Ղազար քահանան: «Հարցուկ եղէ, թէ
ո՞ր է, ասացին թէ ի Կեսարիա դրկեցին վե-
րիցին» գնեմ Գրիգոր վարդապետն ի թերեւ (Նոյն,
էջ 113):

Ժամանակագիրը կ'ըսէ թէ «Այս ժա-
մանակի յետոյ, ղինչ եպիսկ. Գրիգոր եկեղե-
ցին Սամաթիոյ, կու գան կ'ըսեն թէ այդ
պաշտօնը քահանան եկած է: Դարանազի
դայն կը կոչէ եւ անկէ բացատրութիւն կը
պահանջէ իր արարքներուն համար եւ կ'ըսէ.
«Կայ, մնա՛, որ Կեսարացին գայ. ի հետ նորա
դաստաստաւ ֆնտրեալն առնենք եւ դասապա-
տնէմք զնոց յարաւայր, որ շատց յարս յինին»:
Այս սպառնալիքին առջեւ Նազալ Ղազար
քահանայ, վստահելու Կեսարացիէն ստիճաւ
եւ զօրացաւ էր, ամէն տեսակ նախատիք եւ
հայհոյանք կ'ընէ, եւ Դարանազի իր համբ-
րութիւնը կ'որոշեցնելով՝ իր աշակերտին Սի-

նան պատրիարքութիւնը, որուն համար 100 հազար
փող (այսինքն սահալ) կու տային պաշտօն առաւ
առնելու եւ 140 հազար փող ամէն տարի: Տէֆթլըտա-
րին դուռը կը տրուէր այս տուրքը. երբեք եւ զայլ
ձեռնարկու գործերի սպառնաց ի նոյն զուգն օրով հա-
մարէր սուր իւր լինի 1244 թու. (Հ. Ղուկաս Ինժե-
նան, Աշխարհագրութիւն Զորից Մասանց Աշ-
խարհի, Ե. հտր. էջ 117):

մէտն Արեղայի հետ փառաւոր կերպով կը ծծէ և զուրա կը հանէ զայն (Նշ, էջ 116):

Նազաշ կ'երթայ Կ. Պոլիս եկող Կեսարացիին ընդ առաջ, գանդատելով որ պիտի ֆոնախաննուն զիս յայս հապ հասոյց ուն վարդապետ տնուն, զի Յակոբ վարդապետի կողմանցն էս (Նշ, էջ 117):

Այսպէս կը գրգռէ Կեսարացին որ հինէն արդէն որ ունէր Յակոբ վրդ. Զէյթունցիի դէմ:

Կեսարացի իրեն կը յանձնարարէ լուռ մնալ, վասնզի ինքն այնպիսեաց աղագաւ կու գայ այլհասակոյց և կը խոստանայ առնոր վրէժը լուծել:

Արդարեւ քանի մը որ յետոյ կուգայ Կեսարացին սնծաւ ամրոյիս ետես ի Բուզանդիս անկողացոյ եւ խոյս կերպիս որպիս զտիւծ, որ ամենայն հայոց սոզն սարսնցիկն ի նմանե (Նշ, էջ 117):

Դարանազգի կ'ըսէ թէ անկ այլ դեռ չեմք տեսչ զինքն եւ չունեմք կարծիք դիտակարարեան ունեչ ընդ մեզ, այլ լցեմ եմ յարախոսութեանս եւ բարոյսն եմ նախանմով բարկութեանս ընդ մեզ, քե՛ն նազարեանն նեղութիւնն վստեմ երիցեացն եւ քե մասնչ չ'ազար իրիցիկն կրկանեմ:

Դարանազգի կ'ըսէ թէ սվաւն այսոցիկ պատճառաց փութացուցին ի բերելն՝ զմեզ դասապարտելոյ եւ հալածելոյ աղագաւ եւ այլոց վարդապետաց անարկութիւն լիցի եւ այլ մի՛ ոք իբեխեցեմ գալ, զի իմն միայն բնակեցեմ ի մեզ հայոց ... եւ այնպիս ունի խորհուրդ յայնմ ժամանակն մինչեւ ցայսօր ժամանակի, զի իմն միայն բնակելոյ յայսմ աւելարհիմ:

Ուրեմն որոշ է թէ աշխարհական վէճերէն կը դարձնալ դարձ մը կ'ընէին զէպի Կեսարացին, որ իբր պաշտպան և ախոյեան Հայ Եկեղեցոյ՝ կը բերուէր Կ. Պոլիս հալածելու համար այն օրերը, ընդհանուր խառնակութենէն սգաւորելով, կաթողիկէ կղերէն որսացուած Հայ եկեղեցականները, որոնց եղծումները և շեղումները արդէն արձգանդ գտած էին ժողովուրդին մէջ:

Դրիգոր Դարանազգի՝ որ ինքզինքն միամիտ կը ձեռնդէ և իբր թէ տեգիտակ Կեսարացիին աննողոմ բարձին, արնկեր եղբայրացեցութիւննդին և զգուռաբար մեծամեղութիւննդին համար ըստածներուն, կը յայտնէ թէ ինքն կը կարծէր թէ օրի-

նազանցը անաչաւ պիտի խրատէր և շեղողները ուղղութեան պիտի բերէր:

Այս պատճառով, կը խորհի իր աշակերտին՝ Սիմէոն արեղայի հետ անկախորդիս մտօք իբր հօր և մեծ հորթօր անոր տեսութեան երթալ, նուէր տանելով պատանան յուսաշարսիցոյ, անկի գերեզմանի տուն օրինակ ի քարէ յինամ, անկի փայտ խայի թաղմանսնեաց տնորինսնեաց տնաց յուսաշարսիցոյ, արուսոյ մտօք, և զուրար քաղպիկիք, անկի գրուի շարաք, օշաք մի նուր, իրեն կ'ընէ կերանային մէկ քանի քահանաներ և եկեղեցական Պետրոս Զէյէպին:

Դրիգոր վրդ. Կեսարացի մէկ ժամ սպասեցիք յետոյ կ'ընդունի զինքը և նազաշ Դաւար քահանան՝ իր մարդը՝ ծնծած ըլլալուն համար բացատրութիւն կը պահանջէ և կը թողու բաղնիք կ'երթայ, առնել տալով Դարանազգիին ձեռնաց գաւազանը, ըսելով որ քառիք, պահեցիք, եւ շատ յաստատնի գրուց ունիմ ի հետ զորս փորցնա (Նշ, էջ 118):

Դարանազգիի բարեկամները կը բողոքեն պատրիարքին (էջ 119) և Նազաշին ըրածները կը բացատրեն: Կեսարացի կը խոստանայ որ իմք ուրիշներ ալ վկայեն՝ կարգադուրկ պիտի ընէ այս քահանան:

Այս միջոցին տեղակալները Դանիէլ վրդ. Այնթապցին և մի քանի զոյաւոր սպերս կը զրկեն որպէսզի հաշտեցնեն Դարանազգին և Կեսարային, և զբաղում առ զայնմօք կ'առնեն կը տանին Դարանազգին Ս. Սարգիս եկեղեցին, իրենց հետ ունենալով զբաղմանքի ժողովուրդիս:

Դրիգոր Կեսարացին անարգանք կ'ընդունի զայն, և փոխադարձ վէճէ յետոյ՝ կը զիջի գաւազանը դարձնելու և զվեր երեսօք տես հաշտութիւն ընելու Դարանազգիին հետ (էջ 120-122), ինչպէս կը հաստատուի քիչ յետոյ անոր աշակերտին՝ Սիմէոնի մահուան (Ք 1607 Յոկ. 25) պարագային անոր պատճառած նեղութիւններով, զորոնք մանրամասն նկարագրած է Դարանազգի (էջ 122-124), չեմ գիտեր որքան անկեղծութեամբ:

Դրիգոր վրդ. Կեսարացի յետոյ կը սկսի չարչարել սպանդոխիս եւ մոլեհիս, «նորեկ», ճշտապիկայ, ճնանկ եւ աղբաք քահանաները, վասնզի Կ. Պոլսոյ նոր գաղթականները հետզհետէ կը բազմանային և անոնց ծխա-

տիրութիւն կ'ընէին միասին զազթող հայ-
րինակից քահանաները: Նորիկները հաշտ
աչաքով չէին դիտուէր բնիկներէն: Սկսեալ
քահանաները մանաւանդ թշնամութեան
ու ոտելութեան առարկայ դարձած էին
տեղացի քահանաներուն և աշխարհակոտ
վիբիլներուն, որոնք կը պահանջէին պաշ-
տօնի տեղափոխութիւնը և ստացուած դրամէն
բաժին հանել ի նպաստ եկեղեցիներուն
վրայ զրուած պետական տուրքին: Սա-
կայն ազգատ ժողովուրդը հազիւ կրնար
ապրիցնել իր քահանաները, որոնց համար
անհարկն էր վճարել պահանջուած տուր-
քերը: Այս պատճառով վիբիլները չէին
թողորսնանց մասնակցել ծխակաւատութե-
ան, որոնք կը վաճէին եկեղեցիներէն
ու գերեզմանատուներէն և հրապարակա-
յին վայրէջանքներէն տնտեսական աւա-
կաս չէին ըլլար, այն աստիճան՝ որ քա-
հանաներէն ռմանք, իրենց կրած բռնու-
թիւններէն ու ճնշումներէն զրուած, կը
պարտաւորէին թողուլ իրենց կարգը եւ
ապրուստ ճարելու համար բնականութիւն
և ջրկրութիւն ընել:

Գրիգոր Կեսարացի Կ. Պոլիս մտնելէն
վերջ, հաճոյանալու համար տեղակալներու
գլխաւորին՝ Նազարէթին և սոցոյ վերա-
կացուող աշխարհախմբացո, որոնք զինքն
վերստին կոչած էին Կ. Պոլիս, և անոնց
զրդուաներով, կը սկսի աւելի նեղել պաշ-
տօնի քահանաները: Եթէ քահանայ մը
ընթերցման սխալ ընէր, հրապարակաւ կը
խայտառուակէր (Իսթանպուլ, էջ 124):

Քահանաները երեք աստիճան (տասն
կարմիր, տասը դըշ, և հինգ դըշ) տուրքի
կ'ենթարկէ, տարուան մէջ երեք անգամ
վճարելու պայմանով: Քահանաները վեր-
ջին ծայր անձկութեան և տագնապի կը
մտնուին, և ինքզինքնին ազատել կը
խորհին: Գաղթականներէն զիրքի տէր
մարդիկ ծածուկ կը զիմն Ռամաստան ա-
նունով Պալմիրայի քահանային, որ կա-
մախի Մարէք գլուղէն ազգեցիկ բաբունով
պաշտօնավար մըն էր, ու դրամի ուժով ա-
նոր միջոցաւ: Սուլթան Ահմէտէն հրովար-
տակ մը կը հանեն Գարանազցիի անունով,
որով անոր իրաւասութիւն կը տրուէր իր
հեղինակութեան հիմարեկեղու էրզրումի
էյալէթէն՝ այսինքն գրիթէ բովանդակ Հա-
յաստանէն գաղթողները և վանոնք ինք-

նազուլիս հովուելու (Իսթանպուլ, էջ 128-129):

Գրիգոր Կեսարացի այսպէս պատճառ
կ'ըլլայ որ Կ. Պոլիս պատրիարքութիւնը
1607ին երկու քի բաժնուի: Վասնզի Իս-
րանազցիի ահաւայ և բռնադատու կը հա-
մակերպի այս կարգադրութեան և երկու
տարի (1607-1609) կը սկսի տխուր եւ հով-
ուել զիստախմբաւ ժողովուրդն ցրուել՝ հրա-
մանաւ քաղաքին (Նոյն, էջ 129):

Գրիգոր Կեսարացի հետզհետէ զօրա-
նալով՝ կ'երեւայ թէ ի վերջոյ աշակերտնե-
րուն ալ տուիլ կը դառնայ: Սեպարցիցի,
որ վախճանէր հին զարգացիցն, սկսան դժեղ
եւ մտնել զինքն՝ զիստախմբաւ այլազգաց
թիւն Բապիւն արածին (*) սուս կ'ստէ եւ ին-
քանէ ծնունդն պիտի կու հաւատի, եւ քաղաք
հին հանէր որ շարաշար մահուամբ ապսև-
նիւն:

Գրիգոր Կեսարացի կը փախի և Սա-
մաթիոյ Ս. Գեորգ եկեղեցոյն նկուղը կ'ա-
պաստանի: Ենկէ կուգայ Գարակէտմիւրիկի
Ս. Նիկողայոս եկեղեցին և հոն կը մնայ
ան ու զոյի մէջ:

Դարանազցի վեհաժողովուրդը զայն կը
հիւրասիրէ և Գրիգոր Կեսարացի զղուծ
և հրապարակաւ սէր կը յայտնէ Դարա-
նազցիի (համա. Նոյն, էջ 130-131), ա-
կայն Վլանկացի Սաքին Մալայիմ անուն
ազգային մը այս համաձայնութիւնը խա-
ղաքիւս համար Կեսարացիի կ'առաջնորդէ
փառաբանութեամբ Գում-Գաբու Ձինլի
Համաթի Ս. Սարգիս եկեղեցին:

Տեղակալներու պետը՝ Նազարէթ եւ
ընկերները նորէն կը սկսին արհամարհել
եւ պանդուխտ քահանաները եկեղեցիէն
արտաքսել: Այս անգամ Կեսարացիի կ'ը-
րոտտանայ և քրտուլմ անազանաց եւ նա-
խասանաց քանա՝ կ'ընէ անոնց, և քահա-
նաներ կը զրկէ Դարանազցիին մօտ, որ-
պէսզի գայ իր մօտ, և գառուին Նազա-
րէթի և ընկերներուն հետը:

Դարանազցի բազում անթիւն գնաց
Ս. Սարգիս եկեղեցին, սակայն տեղակալ-
ներէն ո՛ր մէկը դատուելու չեկաւ ո՛չ Կե-
սարացիի և ո՛չ ալ Դարանազցիի քով:

Ա. ԱԳՈՅԱՆ

(Շարունակելի)

(5)

(*) Քապիւն կին արձակելու վարձին է:

ԳՐԱԿԱՆ

ԴԻՐԵԿՏՐՈՒ ԳՐԱՆ Ի ՎԵՐ.

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱՌ

Պ. Լևոն Կիմիչիկերտան, Տիգրան Երկաթի նուիրած իր հատորով, կը մատուցանէ մէկէ աւելի ծառայութիւններ, մեր մերձաւոր պատմութեան սրտաշարժ մէկ շրջանին, ու աւելի ընդարձակ աստիճանէ մը՝ թերեւ, ընդհանուր գրականութեան, հայ գրագէտի մը անունը տարածելով զԿարի մեծ համակարանը գանգուածներուն, այս անգամ արժանաւոր, արգար տիպոգրով:

Նախ, ճշգրիտ, պատմական, ու սառով՝ աւելի կոմպոզիցիոն շնորհներով ու աստիճմէ բխած սիրովի բաթէթիքով անձնաւորութեան մը կը վերածէ զէ՛մը մը որ, կանխող զարու վախճանին, մեղի համար այնքան խռովայող իրադարձութեանց ընդմէջէն, բախտին էր գացած ինքիմէս փոխուելու, հեռացուելու, անիրական, երեւութային իսկութեամբ հէ՛քեաթի կերտ մը զանալու ստորնան: Մեր յեղափոխական մամուլը անոր շուրջը իր տարտամ յայտնութիւններով, մեր ընթերցողները անոր ծածկանունը յօդուածներէն, իմ պատմանութեան, անոր անունը փաթթած էին խորհրդաւոր որքան արեւնոտ չլալով մը: 90Քէն յետոյ զԿարու գրասկէ՛մ գնացքը է մեր կրթմանուը նետեր էին այդ քաղցը, հրաշլիւ էերեւոյթն ալ, շատ շատերու հետ, անժուժեղի, անիրաւութեան փոխարէն: Թէև ուրիշ առաջադրութեամբ, բայց խորքին մէջ մեղի սիրելի ու աշխատանքը Պ. Կիմիչիկերտանի, կը խորտակէ հէ՛քեաթը. սակայն աւելի արագակիցացած, ողբերգութեամբ աւելի համակրելի կը վերերեւ մտքը այդ գրոյցէն: Լոս մեր պարտքը կ'անցնի շնորհակալութեան պարզ սահմանէ մը: Այնքան լքուած ու մինակ ենք հիմա, արեւմուտքի պոզոտաններուն վրայ, լքուած ուրիշներէ է մեղմէ: Ու այդ լքուած պոզոտորդ ամէն փորձ մեղ կը յուզէ խորապէս: Թէև, գրի առնուած, օտար գրագէտի մը պաշտամունքին շուրջ ի վայր, Պ. Կիմիչիկերտանի հատորին կը գտնէ մեր ալ սիրտը, ուղիղ համբով, ըսել կ'ուզեմ տաղանդին ու տաղանդներին համբով:

Յետոյ, այդ հատորին մէջ, մեղի կը տրուի շփումի մտնել այսօր շինած, ուղարուած, նախատեղած անցալի մը հետ: Չեմ գտներ այդ վէճիւր: Բայց կը փութամ շէտ մը զնել անապարտ ու քիչ մը ամաղկի հաշուէլարգարին, մանաւանդ կամաւոր խեղաթիւրումին վրայ, այնքան թրթրալին, երազով ու յոյսով այնքան հարուստ այդ շրջանէն:

Հատորին հետքը, այնպէս՝ ինչպէս անկէպէր թիւի այդ էնքէն, անշուշտ գիծերու մեղածանոթ յարկարանքը լի ցուցարներ, մեր միտքին մէջ իր կաղապարը ճաւարտան՝ տիպարին հա-

րազատ նմանութեամբ: Տիգրան Երկաթի ոչ Ռուսիայէն, ոչ Հայաստանէն կուզայ, որպէսզի մեր յեղափոխութեան անարակաց յայտարարները համարէ իր վրայ: Անոր ծննդավայր ջաղաքը, Պոլիս, անոր արիւնին հէ՛քեաթ մը միայն տուաւ: Բայց է այնպէս, ան մեղ կը թռի թեղաբեղ կերպարանքին մէկ քանի կողմերը մեր այն թշուառ ու մեծ սերունդին, որ մեր յեղափոխութիւնը ստիպուեցաւ ընդունիլ, իր տաղանդներէն ինչպէս երազներէն խթանուած: Որ խանդավառ ու հաւատայեց, արի որքան միամիտ, լարեան խաղը խաղաց, ուրիշ քանի անկարող ըլլալուն: Խօսքի, գրի, գիւնէ գիւնէ անոնք անապատներուց սերունդ մը, մեծ մասը արեւմտեան մշակոյթին մէջ կաղմուած: Անկէ անոնք որ մեռան ու առնէ՛ք որ, այսօր այնիւր ու կորացեամիկ իրենց շերտներուն մոխիրը կուտեն, չեմ կարծեր որ զժամ ըլլան այս Հնչիւնին, արեւմտեցիկն ուր ուսանին հանդէպ երբ անոնեք զայն իրենց ճամբաներուն վրայ, հոս կամ վերը, անհուն իր տաղանդը ուսին դարձած, արգարութեան յապալած իր ապետութիւնը յամաճիլով պտղոցիլ խօսելու, գրելու, պահանջելու երկրէն ու երկնէն ինչ որ ըլլաւ իր աստեղեւոր կեանքին մէջ այնքան միամիտ մեծութեամբ ու արքայութեամբ: Թուրքերի ալ երկինք մը ունենալու են հարկաւ:

Հատորին մէջ կայ Պոլիս մը, մեղ համար այսօր այլևս տարերբեայ նկարով մը, բայց որմէ ծորող զգայութիւնները այնքան զիւրաւ կը յուզեն մեղ, հատորէն վեր ու տարերբ յոգեբող: Կան կնիք, արեւմուտքէն որքան անկէքէն, բոլորն ալ փրկեցային բայց որոնցմէ ոմանց յորինումը այնքան տրտում անդադարձներ կը յայտնէ այդ օրերու մեր հոգեբանութիւնէ: Տիգրան Երկաթի մայրը, հատորին ամենէն խնամուած կենդանապէր, Մարի Պրէզիդենթի, երկարած ձգուած է կարծես 1850ի սերունդէն փարթմամբ թշուառ զէ՛մբերու, մօտիկը զրուելու չափ երեւ խանի կողմէ սեւեռուած: Այրիայի անմահանալի ազդիկներու, Լոն կան տիպարներ հայ ու օտար, նոյն հպանցային թէ՛քնիկով, բայց որմանկարային կատարելութեամբ: Արեւելք՝ իրը զէջուռ անգրթութիւն ու մոռանութիւն: Արեւմուտքը, իրը մշակոյթ, բարձր ու արեւեստ: Ու հայկական հարցին քով հնչելանակն մը: — Եւ այս բոլորը՝ արագ: Կենդանի, հարազատ ու ժուժկալ վերարտադրութեան մը բարեբողով:

Պ. Կիմիչիկերտան, այնքան ընդարձակ սա աշխարհը վերերկնելու ատեն, փաստը կուտայ արեւեստագէտի ապանով քաղի մը, որ գրեթէ չէ վրիպած թերեւ անոր համար որ իր իսկ խառնուածքը հեռաւոր կրկնութեամբ ու հաւատարմի կը մնայ հերոսին: Չեմ կարծեր որ մեր լեռուն գրէ այն կատարելութեամբ որ անկարաւ է իր Ֆրանսերէնին մէջ: Անչպէս չէ՞ եղած նաև Տիգրանը: Բայց ապանով եւ որ կը սիրէ մեր ժողովուրդը, ինչպէս կը սիրէ զայն իր գիրքին հետքը, տարերային, արեւմտէն բանադրուած սիրով մը:

Երկու հարեւր էլեւրու մէջ կէս դար գեանս

զեւէ՛ր Անեւի՛ն։ Անեկա գիտե՛ք թէ մերձաւոր մեր այդ անցաւորին շուրջ ամէն անկարելի, յուշ, զեպերուն որքան խոր արկններով կը խռովին մեր չնաղարտած հոգին։ Մէկ հատիկ բառէ մը, առանէ մը ինչ անհուն զգայութիւններ կը փրթին ու մեր մէջ արշաւի կ'ելլեն, միշտ այդ անցեալէն։

* * *

Գիրքին տէրը, Տիգրանը սակայն, Որ, ծնած Կարապետ Պիլէզիկնի, պիտի մեռնի երեսունը չմաստ (1870-1899), իբրեւ Տիգրան Երկաթ, «համաշխարհիկ» համակրանքի տրուած համաբաւով մը։ Նովալիս մը, Միւսէ մը, Մօրիս Պոտէ մը, Մօրի Պաշտօնէ մը չըլլանք մը վրայ յայտարար խորհրդանշաններ չեն միայն, այլև մարդիւր որոնք տաղանդին ջով գործախոս սիրտ մըն ալ ունեցան։

Կենսեքը կան որ չեն պատմուի, դրուագներու առատութեամբ, տարօրինակութեամբ, խռնակներով համադրումէն։ Ուրիշներ, ապրումներն շինութեան մէջ լուսառէլ կամ պատրոզ, կը դառնան իրենց զիպագութեան ու թռուկթիւ վրայ կը մեռնին անվերադարձ։ Երկանկութեան, գործախոսութեան զեր մը ունին անշուշտ սատարչեւքին մէջ։ Տարազը, որուն համեմատ երջանիկ ժողովուրդները պատմութիւն չունին, ճիշդ է արդեօք երբ չըլլուի։ Բարի, արդար, հացակուռ ու յորգեաւունքն քաղցընին ո՞րքան բան կը հասկնայ անօթի քերթողի մը ողբերգութիւնէ։ Տիգրան Երկաթի կենսեքը կենսեք է որրի մը, աղքատի մը, հիւանդի մը, հանճարի մը։

Հիւսիսատաւար իր հորմէն անեկա ժառանգած է հաւանաբար անհանգստ, կարաւանեան իր հոգին, իր նախնիքներուն անարբաղքելի բուռնութիւնը, մշտնադիմում, խռովութեան, յանգուզելի մայրականութիւնը ու նոյն ատեն հոծ ու տրուտուս գրութիւն մը զգալու։ Մօրմէն՝ իր փափկութիւնը, փոփոխականութիւնը, հուրքը, ռեւերադին այն քաղցրութիւնը, հրապոյրը, բայց որ զմայելի տարապով մը սեւեռուած է Մօրիս Պաշտի կողմէ։

«C'était un fragile morceau d'ambre, dégageant un précieux arôme»,

(Le Voyage de Sparte, էջ 103)

Նոյն Պաշտին է որ այդ գիրքին մէջ ռուբը Եղին կը գրէ զարծեալ

«... un jeune oriental, l'Arménien Tigrane, qui faisait avec tout de la poésie...»

(Le Voyage de Sparte, էջ 100)

Ամբողջ գլուխ մը «իւ բարեկամ Տիգրանի» նուիրուած, արեւելտե զգայութեանց հետամուտ այդ զբաղեւոր մէջ ուր Մօրիս Պաշտ վհական պայծառութեամբ մը կը քանդակէ Տիգրան Երկաթի անձնաւորութիւնը։ Կուտած վերջաբանը

«... Մարդոց բարեկամութիւնները գաղափարներու աշխատակցութիւններ են։ Տիգրան ինծի կը զրկէր հանրային իր կենսեքի վաւերաթուղթերը. (բայց) չգրեց բան մը հողատապի մը (pleurésie) մասին որ զայն զգեսնեց 1897ի առ-

բան։ Ուշեց զարմանել զայն եղիպտոս, բայց հոն ալ տառապեցաւ բացառաբար ցուրտ ձմեռէ մը վերադարձաւ Աթէնք ուր ինքզինքը նուազ տխուր կը զգար իր հիւսնգութիւնէն։ Ընդհուպ պարտաւոր ունեցաւ թողուլ սփոփանքի այդ երկիրն ալ և Պալիս հետեւիլ իր մօրը որ բարեկամ, ներու թելադրանքին վրայ եկեր էր զինքը տանելու։ Այդ մայրը մեզ ըսաւ թէ ան նորէն տեսնելով այդ նշանաւոր ծոցը ուր Կալաթայի, էյուպի, Ստամբուլի բուսնները ծաղուեն հետ անհուն զամբարան մը կը զգագրեն, մընչեց — «գերեզման մը»։

«Մեռաւ Իշխանաց կղզիին մէջ, Մարմարայի վրայ. 1 օգոստոսի 1899ին, 29 տարեկան, ապառած երկարատեւ տառապանքներէ, առանց իր համայնքին նպատակ մը բերելու»։

«Մայրը ցրեց ինծի. «1896ին, զիս ձգած պահուն, Տիգրան, մեր բաժանումին կսկիծը ամօքելու համար կ'ընէր ինծի»։ «Տիգրանին մտրոյ պիտի ըլլաւ դուն», չկասկածելով որ ես մայրը պիտի ըլլայի խեղճ շարաբուած սուրբի մը... Իր մահէն քիչ օրեր առաջ, արեգիւր օրուան մը իրկկանաւորութիւն, ան կ'արտասանէր երեք անգամ առանձին գեղցցիկ և սիրուն աղջկան մը զօր թուղած էր Բարդի և կ'աւելցնէր. «Ճորանաւ... Աթէնք»։

«Թեթեւ ու աղնուական բան մը, այսինքն ասպետական բան մը յափտեանապէս զգալի է մեր երկրին մէջ որ կ'ամբարպնդէ քաղութիւնները, ինչպէս հին Աթէնքը խանդավառներու մտքին մէջ կը զնէ յափի և զգոնութեան այն առաքինութիւնը որոնք Ողիսեսը ըրին իր ամենէն ժողովրդական հերոսը»։

«Տիգրան առեղծուածային կը ճնայ քիչ մը ինծի։ Ի դուր տեղը չէ որ մէկը կ'ըլլայ զաւակը Պաղտատ («) կազմուած տունէ մը, առանց գուշակութիւնք քիչ մը բան ձգելու Լոռէքին մը համար։ Ան անպայմանօրէն մասնաձեւ կը մզէ զիս, ու, ատուով երեակայութեան համար օքանելի ընկերակցութեան մը կը հայեարթէ։ Ինչ որ ինծի ցոյց է առաւած իրմէ, ինծի կը ներշնչէ արեգիտի նշալի մը որ ես վտահարաբ գիտեմ թէ իր վրայ իմ գտնելիքս ամբողջովին յարմար էր նաեւ ինծի։ Ան զրգածած է, առանց զոհանջելու, իմ փառքս հաննայաւ Արեւելի բանաստեղծութիւնը, բայց իր կենսեքն իսկ կը նկատուի սիրուն քերթութեամբ որ արեւելք-արեւմուտք զիւանէ մը։ Տիգրանին կենսեքը մարդը կ'ընդգրաւէ զեպի այն բարձր մարդերը ուր զօղողութիւնը հեշտանքի կը փոխակերպուի։ Ան ինքզինքը նուիրած էր արեւմտի շքեղ գործի մը, ան կ'ուզէր իր ժողովուրդին վերադարձնել հնկենական հոգի մը, որպէսզի ըլլար այդ ժողովուրդը իր գերութեան հանդիպ աւելի անհամար, և յուզել աւելի անոնք որ մարդկայնական զգացումներ ունին։

«... «Բարեկամներ ունիմ որոնց կազմա-

(*) Տիգրան Երկաթ իր ծննդաբանութեան մէջ իր նախնիքները Պաղտատ ալ կ'արարեցնէ, ինչպէս կը վկայէ Մօրիս Պաշտ, որ Լոռէնցի էր. (8. 0.)

թիւներ նման է իմինիս և որոնք զբաղան վկայութիւններ տուին ինչի: Անոնցմէ կը նախորդեմ տալ մատաղատի վաղանցտի (éphémère):

(Le Voyage de Sprats, էջ 124-130)

Բայց պիտադրելու համար սա որքեղբութիւնը իր ընտանի տեղոսին ու մթնոլորտին, պէտք է տեսնել այդ տղան, բոլորովին դեռատի ու որը, (հայրը մեռած է շատ կանուխ ւսմութաւորական աստուծոյ) ծիրին, շունչին մէջը իր քրորին, մեծ հորը որ պիտի պատմէ անոր նախաստանաւուած երեւակայութեան ինչ որ տասնեակ մը զար բիւրեղացուցած են անոր արեան ճամբաներուն: Տարօրէն խոր, իրաւ, միայն մեզմէ լիովին ըմբռնելի տարազներ՝ որ արեւելքի այլուր գտնար մատոյց իմաստութիւնն, անկէ որ կը լցնէ մեր աղօթքները, քրտնկները, առածները ու ժողովրդային երգերը: Ոչ ներկուած, հեշտախոյզ ու շահախնդիր տպաւորութիւնները լռիկին, ծաւրէրին: Ոչ նոյնիսկ Փարսի արեւելքը որ տարբեր է առաջիններէն:

Պ. Կիւմիւշէկբաշու Տիգրան Երկաթի մարմնեղէն եւ հոգեղէն սա մթնոլորտը վերահաղմած պահուն այցուած է արդեօք իր արեւին մէջ խուլ, ալ աղօտացած բայց չմտած փոփոքափայլումներէ որոնք կ'երևան մեզմէ անկախ ու մեզ կը պահեն մեր աւազաններուն, առանց մեր գիտութեան: Արուեստը անգիտակիցին կալուածին կապող տեսութիւնը անիրաւ չէ թերեւ: Կիւմիւշէկբաշուի գիրքին ամենին ինքնաբերական յաջող, ընկալան, արտառուչ էէրը գուպան այդ գետնին(*)։ Ինչ որ հայրը հոգիին հետ կապ է ունեցեր, այդ տղուն առիթով, անգամ մըն ալ կեանք կ'առնէ Պ. Կիւմիւշէկբաշուի գրիկին տակ: Ու առիկա արդիւնքը չէ պատահականութեան: Ազգային, առհասարակ տարբերութեան սա մթերքը Պ. Կիւմիւշէկբաշու շահագործած է սակայն կիրթ արուեստագէտի մը ճաշակովը, խուսափելով լըրացրականութենէն, պրոպականտեան միտքիւնքէն, զանազերծ զգայնութիւններէ, ինչպէս չը գործելով աւելի զգուշիկ մեղքը իր արեւն ուրախաւ:

Բայց պէտք է հետեւի այդ որբուկին որ կ'աւազեմ կը կոչուի, ու տասնին նոր մտած կը ձգէ Պոլսը, յայինքն անոր նիւթեղէն շէնքը — միւսը պիտի իրաժնուէր անոր կրօնականութիւնն ու պիտի քաշէր զինքը կրկին իր ծոցը, անվախճան հանդիսին — ու կ'անցի Բարլոյ, կոծնականներու կողմէ զեկալմարած հասարակութեան մը մէջ իր ուսումը ընելու: Առատ, յատկանշական էջերու արտագոյնումով մը անոր նամակներէն ուղղութեան իր մօր, Պ. Կիւմիւշէկբաշու կը յաշտուի մեզի տալ կարգապետին պատանութիւնը, մօրքին շնորհները, հրատուրը, խոր անոր զգայնութիւնը, մասնաւոր անոր ազնուական զգայնութիւնները, գիտելու, վերլուծելու, մօրթով սորվելու անձնական այն ընդունակութիւնները որոնցմէ մաս մը միայն պիտի բաւէր բախաւոր ժողովուրդի մը

զաւակը արգար փառքին առաջնորդելու: Բայց որոնց ամբողջութիւնը չոր հացի պատանին իսկ չապահովէր Տիգրաններու, այնքան առատ վերջին կիսագարուն, իմացականութեան որքան կամէր հակայ իրենց բռնաբերուն տակ վայրանակ, Մեր լիւրջախոսութիւնը, մասնաւոր անոր արեւմտեան թիւր իմէջ քանիներ ունեցաւ այն մարդոցմէն որոնք իրենց երիտասարդ տաղանդը ու նոյնքան երիտասարդ մարմինը չվարանցան զուհարերելէ:

Պապարտէա: Պ. Կիւմիւշէկբաշու, հասկնալի խղճարութեամբ մը ընդարձակ տեղ է տուած Տիգրան Երկաթի ուսանողութիւնը յազանչող նամակներուն: Իր լրումին հասած ու իր զիբը զկոթպած մարդու մը մօտ, այս լոյսերը անհրաժեշտ, ըստ իս լիւր մը խղիւղական կը գտանան երբ այդպէս զէնդողեն պատառ մը կենքեր վրիպած հանհարքի մը: Տօլլումններուն խարդախ հրապույն է ասիկա որմէ գտնար է ինքզինքը ազատել, Գ'անցնելով:

Յետոյ, Ամերիկա: Ոչ այսօրուան նման իբրեւ թղթակից, զբոսաշրջիկ կամ մարդիկ, յանախ՝ լիբօրըրի հարեակցի ջիւղով մը զարգմանակուած: Ոչ ալ նման սփոթելի մը պանդոյր ապակտին որ զարացի սեղաններուն վրայ յիշողութեան իր յաղթանակը կը պտոցեն ջաղաճէ ջաղաճ, մասնաւորաբար մասնաւորաբար ու կը թռիչ տուն ուսմանախիւր, գրեքըր ձեռնելով, Կիւմիւշէկբաշու նօթելով, արգարացնելու համար իր բրօթնեղաններուն թանձրամտութիւնը: Բայց որուն իրաւան յաղթանակը պիտի ըլլայ իր վերագարծ իր իմացական ոչնչութեան, Գենդուի և իրական է տիպարը հիմա, լիւր մը ամէն տեղ:

Ամերիկա: Իբրեւ յաշխաղ մը ուր ընկերային կարգ մը երեւոյթներ կը սպառնան գոյնի կարգը, զարեւ է ի վեր հաստատուած Քարէկորները կեանքին ու իմաստին: Հոն պիտի ըլլայ Տիգրան Երկաթի իբրեւ կատարի որսորդ անշահախնդիր ճանաչումին, փորձառական, սաքսոն թափանցումին, զգայարաններով ու մօրթով սորվելիք գիտար, ապարիտ իմաստութեան: Էնեւ այդ արեւմուտքին հետ Տիգրան Երկաթի շիւռմը զինքը ըրած է արուեստ գմար, կրկնակի գիտութեան թիւում մը: Եսկայ այդ եռագոյնն առնէ. որով ապրելու երեւոյթը կը զարդի ըլլալէ Եւրոպայի մասնաւոր Արեւելքի հանդարտ, լայնին ու վերջապետաբար զգայութեան հանդէս մը, զառնալու համար անվախճան մեծաւանջ, առաջադիւպան շէնքերու հազարաւոր ծակոտիքներէն մը: Եսկայ զուր պոռթկող, Տիգրան Երկաթի կը գիտակցի, զան ու անհերքելի ստուգութեամբ, իր մէջ արդէն գոյ, արդէն ամբողջ ու անգիտութիւն արեւելքցիին, անգործն որքան անգործականն: Նոյն առեւն ան կ'ունենայ ներհայեցութիւնը, իբր հակառակորդ պատառով՝ անբուժելի իր խօթութեան որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ իրարայեկ իր կամքի, աւելի քան զիւրարեկ անօթին մէջ շլաճ պարեայոյ իր մարմնին: Յետոյ,

Տիգրան Երկաթի պիտի զառնայ եանքներու

(*) Գիրքին միակ դժբախտութիւնը, չայլ անոր մէջ իր ուզածը պիտի սիրէ, Քրասնային ալ՝ իրը:

արքայութենէն, ոչ՝ այսօրուան չրթուն-վահա-
նորդ գրագէտին նման աւին տեղ կարելի զգա-
յութիւններ Ամբիքիայի կամ Ձիւնատանի վրայ
յարդարելու և բառ ապաւու, այլ լռելու: Անիկա
իր մտքին կուտութիւնն էր կորսնցուցած այդ ա-
ղետին մէջ:

Վերադարձ Բարիդ:

Պ. Կիւմուշկէտան, միշտ իր տիրական թագ-
թովը, Տիգրան Երկաթի տողերէն կը հանէ Բա-
րիդը: Անշուշտ հատորներ աւաւաւական պիտի
գային նուանելու համար Լոյս Քաղաքին նոյն իսկ
շատ բացառիկ, յատկանշական նկարագրերը, իր
համարին, արդար գեղեցկութեան ու տրտում
խօսութեանց այլատարր, աշխարհադաջացի
ոգիին ամբողջ սարկիքով: Քաղաքը դարաւերջիկի
յոյգերուն, ալաւ նշտարձակ իշխաններու որոնք
խառ իրենց կրողորդները վահառքի կը հանեն
այնքան զգուսգին սակիւով: Ու մահաւն դա-
տապարտուած ամբոյն, մեծաշուք, անհուն սիր-
տով երիտասարդ հայրենասէրներու, փախած աշ-
խարհին բոլոր երկիրներէն ու ապաստան գտած
անոր հիւրերնալ ընդդիմութեան, ուտելով օգ ու
երազ ու չմեռնելով: Գաղաքը՝ արեւելքէն ու
հիւսիսէն գիտաւորի պէս փայլուն իշխանուհի-
ներու(*), ճնշելով երկիրն ու հիւրերը հաւա-
նոր ողբերգութեամբ, տուններ արելով, ամենէն
առաջ անշուշտ տունները իրենց սիրտներուն: Ու
այս պատկերներուն մօտ, իրենց հայրենիքներէն
մաշակարար հոն ինկած օտար գոյնով յեղափոխ-
կաններուն կարաւանը, քաւարանեան տրտու-
թեամբ: Քաղաքը՝ անիշխանականներու: Արեւել-
եան ինքնայարգար արքաներու: (Որքան թիչ
բան կ'ըսեն, կ'ըսան ըսել երբեմն մեր բառերը):
Փառքին, իր բոլոր պողոտաներէն: Գրամին զոր
կուգան մեխելու մանաւանդ չունեցողները: Ու,
անաշ, նաև քաղաքը անիշխան, արմատախիլ
հանձարներուն որոնք պիտի քայլեն անոր պտւ-
լարներուն եղբերէն, Տիգրան Երկաթի նման,
ունենալով չեղ աչք մը միշտ Սէնի Լոյս մահա-
դաշտին, բայց ճակատ պարզած զեպի պալատ-
ները, լեռները համբաւին:

Ու, ինչ որ այդ Բարիդը կ'ընէ այլապէս ե-
ղբական, Տիգրան Երկաթի տողերուն մէջ, ան-
տիպարիտելի այն երանգն է, իր մօտ միայն դի-
տաւած զորս զօրախառութիւնը, զրկախորդ,
հիւսախորդ, հանհարը կը յօրինեն միասնաբար
երբեմն: Ուրիշներու տուածին երբեք չնմանող
անշուշտ: Քրապէտ մը սահմանած պիտի ըլլայինք
այդ տարապտի: Միեւնոյն Տիգրան Երկաթի Բա-
րիդը աւելի է անկէ: Իրաւունք ունին անոնք

որոնք զոյն մը կուտան անօրոյթեան: Մեզի պա-
տահած է զգալ այս գոյնը երբեմն տղոց երեսին:
Բայց զոյնը փառքին անօթութեան, վայելքին
անօթութեան: Գիտցէ՛ք ուրեմն: Այդ երեք մեծ
անօթութիւնները — հացին, իմաստին ու չիղե-
րուն — իրենց երբեմն ոսկի, երբեմն պողպատ
մուրհին տակ պահած են անոր օրերը, Բարիդէն
առաջ ու Բարիդէն վերջ:

* * *

Պատմել, օգտուելով Պ. Կիւմուշկէտանի ամ-
փոփոմներէն, անոր ճնշութիւններէն, առա-
ւելապէս հացին մարդէն, նեղութիւններ որոնք
օղակը պիտի լիստաւորէ երբեք, նոյնիսկ Տիգ-
րանի մահէն ետքն ալ, քանի որ հակառակորդ
կարգադրած է որ անոր մայրը իր երեք զաւակ-
ներն ալ թաղէ, նոյն տաւամթիւք պայմաններով,
ու շարունակէ, տակաւին մինչև խոր ձերութիւն:
Յեղովի ու չնանիլ՝ այս անգամ ինքը իրեն: Տը-
խուր պարտք արգարու: Լեռնիլ, էլ առ էլ, այն-
քան տարօրէն եղբրական այն տոմարակալու-
թեան որ անոր նամակները մարդկային կոյիծի
անշնչելի վաւերագիր մը կ'ընէ, տարիներ ու-
տարիներ: Կուղէ՞ք սորվիլ թէ ինչպէս ներմա-
կեղէնները մէկ ու կէսի՜ն կը վերածուին, օրին
մէկն ալ ամբողջովին կը մեռնին մեր մարմինն
վրայ: Թէ ինչպէս մեր ոսկերներուն մէջ զարան-
կալ մտածքը կը նուաճուի նորուկ վերաբերուի մը
զաղչութենէն, մեր փողպապները կը զալկանան
ու մեր կօշիկները կ'ամփնան մեզի: Կարացցէ՛ք
Տիգրանին նամակները: Կուղէ՞ք արգահատիլ
մասններուն վրայ որոնք քիչ առաջ թուղթին
կարեցին այնքան թանգ ու նոր զարկու՜մաներ:
Փողովուրդներու հոգեբանութեան վրայ, և հիմա
կը պտտին նուազած, իշուառ գողապաններու վը-
րայ, ծակերը խնայելու անաւոր գիտութեամբ մը
թրթուալով... Կարճ ըլլաւ: համար, կուղէ՞ք
լալ տղուն հետ որուն գրպանին մէջ Փրանքը չի
կայ, այսինքն ժամ մը հացին ապաւնութեանը
մեր քայքայուած ստամոքսին: Միշտ կարցցէ՛ք
Տիգրան Երկաթի նամակները: Ու աւելին: Բարի-
դի մէջ այս տառապանքը նոյնութեամբ պիտի փո-
խազուրի Պոլիս, ուր անոր հիւանդութիւնը դար-
մանելու համար ստիպողական ծախքերը աղա-
ղակող կը դառնան մինչ անոր մայրը մէկ զրուշ
իսկ չունէ չոգեհաւի ամսական գնելու, կղզիէն ուր
իւր հոգեարքին է սկսած անոր տղան, քաղաք
իջնելու համար...:

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

(*) Բոլիանցի իշխանուհին մը հետ Տ. Երկաթի տի-
րավէպը իր իշեցնէ Մ. Հանդարի րտան տարիներ
տեղի հոնորարուչակ սէրը: Պաղպաղ թաղիլու միայն
ծառայող այդ իշխանուհին հայրենիքէն ուրիշ իշ-
խանուհի մըն է ամա որ Տիգրան Երկաթի գրած
է գորովի ու սիրոյ այնքան անուշ խօսքեր: Այս
ամուսնութիւնն ալ վրիպած է սակայն, նման Տիգ-
րանի բոլոր բախճաւուն:

(Մնացեալը յաջորդով)

Ս. ՅԱՎՈՐԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԱՄՍՕՐԵԱՑ ԼՈՒՐԵՐ

Անցեալ Օգոստոս ամսուան ընթացքին, Ս. Աթոռայ Յիօրի ժողովը ութ անգամներ ինխտադուարունցաւ իրրի վարչական Մարմին, իսկ երօճ. Գեոր. Ասիանը՝ երեք անգամ:

● Գշ. 4 Օգոստոս. — Ս. Պատրիարք չօր Գաւապնակիր Տ. Շնորհք Արեւայ, Փոխ-Տեառն Նշանակուած լինելով ժառանգաւորացի, փոխադրունցաւ Ուսումնարան:

● Եշ. 6 Օգոստոս. — Ամերիկեան Միաց. Նահանգաց Նոր Ընդհ. Հիւպատոս Մր. Ուրտալորտ իր առաջին այցելութիւնը տուաւ Ս. Պատրիարք չօր, ընկերակցութեամբ Փոխ-Հիւպատոս Մր. Պրէնտի:

● Ուր. 7 Օգոստոս. — ՀայՖայի Հոգեւոր Հովիւ Տ. Շաւարշ Վրդ., որ երեք օր առաջ եկած էր, և Տ. Զգոն Վրդ. մեկնեցան. առաջինը իր պաշտօնատեղին, երկրորդը Լիբանան, օգափոխութեամբ:

● Կիր. 9 Օգոստոս. — Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Եարութեան Տաճարի մեր վերնամասերն մէջ, ուր քարոզեց Տ. Եղիշէ Վրդ.։ Եղիշէնքը դուք կատարեալք որդէ և Հայրն ձեր երկնաւոր կատարեալ էք բնարանին վրայ. բացարեք թէ բնութիւնն մէջ աճէն ինչ իր բնախօսական հատմունքներն և կատարելութեան կը դիմէ. սակայն մարդուն կատարելութիւնը իր հոգեկան և բարոյական հատմունքներն մէջ է: Աստուծոյ կայունութեան գաղափարով կ'երաշխաւորուի մարդուն կատարեալ ըլլալու կարելիութիւնը: Երկու գլխաւոր միջոցներ կան, որոնցմով մարդը կրնայ անալթաք կատարելութեան երթալ՝ սրբութիւն և զոնալիւթիւն: Յիսուս կատարեալագէտ ապրեցաւ այս երկու առաքիւնութիւնները այս կենքեքին մէջ, իրրի գերազոյն գաղափարատիրը մարդուն:

— Կէս օրէ վերջ, ժառանգաւորացի բակի մէծ մայրիկն ներքե տեղի ունեցաւ Ս. Թարգմանչաց Վարժարանի տարիկան հանդէսը, հախազանքեամբ Ս. Պատրիարք չօր և ի ներկայութեան ամբողջ Միաբանութեան և խառն բազմութեան փալարեկան: Տեսուի Տ. Կիրեղ Վրդ.:

բացման խօսքէն վերջ կատարունցան արտասանութիւններ, ուղերձներ, տրամախօսութիւններ, կարգադրունցան ճառեր, եղան ներկայացուած, պար, հայրն ի վերջոյ Ս. Պատրիարքը բաշխեց վկայականներ տասնեմէկ շրջանաւարտներու, որոնց վեցն ալլիկ, կինդը մանչ. Կարապետ Տ. Գրիգորեան Վաշէ Գալպիտեան, Գեորգ Սեւեան, Գեղամ Գարիկեան, Կարապետ Կարապետեան, Աստղիկ Պատաճեան, Արաքի Սաղլեւեան, Վարդաւի Սահակեան, Տիգրանուհի Տէօքեմէճեան, Աղատունի Հեղինեան, Գոհարիկ Սատուրեան:

● Բշ. 10 Օգոստոս. — Տ. Մեհրոպ Սրբազան Լիբանան մեկնեցաւ օգափոխութեան համար Տ. Սերովրէ Վրդ. փոխադրունցաւ Գեորմ. Հիւսան դանոց, կուրպիլի գործողութեան համար:

● Գշ. 11 Օգոստոս. — Ս. Պատրիարքը Ամերիկեան Ընդհ. Հիւպատոսին փոխ այցելութեան գրեւոր, Տ. Կիրեղ Վրդ. ի հետ — Դիւանապետ Գ. Կ. Նուրեան Հռոդոս մեկնեցաւ օգափոխութեան համար:

● Կիր. 16 Օգոստոս. — Ձեռնադրութիւն Տ. Հմայեակ և Տ. Ոսկի Արեւանքուն:

● Եշ. 20 Օգոստոս. — Տ. Սերովրէ Վրդ. դարձաւ Հիւսանդանոցէն, կատարելագէտ առողջացած:

● Եր. 22 Օգոստոս. — Ի հանդիստ հոգեւոր յաւերժայիշատակ Բարգէն Վահի. Ս. Պատրիարքը այսօր յատուկ Ս. Պատարագ մատուցց Ս. Եարութեան Տաճարին մէջ, ուր վերայ Ս. Գեորգեանի Փրկչին: Յետ Պատարագի, Հոգեկանապետան միջոցին խօսեցաւ դամբանական, Երանի ոգաւորաց վր նոքա միջնարկեցին՝ բնարանով:

● Կիր. 23 Օգոստոս. — Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Եարութեան Տաճարի մեր վերնամասերն մէջ, ուր քարոզեց Տ. Հայրիկ Վարդապետ, բնարանն էք Անյալի ինչ երբեք ոչ տեսաք. բացարեք թէ Յիսուսն անմիտ գործին մասին ամբարին տպաւորութիւնն ու վկայութիւնը անբռնազօր էին և անկեղծ՝ աւեր համար օր անոնք արդիւնքն էին բռնածին և կատարուածին մէջ հաստատուած բացարձակ նոյնութեան մը: Եթէ մարդիկ այսօր ալ կարեւան խղի մտօք քննել ջրխտունութիւնը, իրրի վարդապետութիւն և բարոյական, միևնոյն ոգով պիտի վկայեն անոնց նոյնութեան մասին, և նոյն հիսցումը պիտի գգան անոր հանդէպ, ու ասիկա պիտի ըլլայ մարդկային հոգիին համար բարեբար մը: Վանդի ըմբռնած հատաքէն քաղուած ապացոյցը ամենէն կազդարիլ ոյժն է:

Proprietor - His Beatitude the Armenian Patriarch of Jerusalem. Armenian Patriarchate, Jerusalem.

Editor - Father Hayrik Aslanian. Armenian Convent, Jerusalem.

Printed by the Armenian Convent Printing Press, Jerusalem.

ՀԵՏԵԻԵԱԼՆԵՐԸ ՍՏԱՑՈՒԱԾ ԵՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏՏՐԱՏԷՆ

ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ԿՈՒՆՏՐԱԿՏԻ ՕՐԻՆԱԿԵԼԻ ԴԱՍԵՐ, Մարզական, Կիրովական, 1936, 8⁰, էջ 46, մէկ օրինակ:

ՄԵՔԵՆԱՏՐԱԿՏՈՐԱՅԻՆ ԿԱՅԱՆՆԵՐԻ ԱՄՐԱՊԵՂԴԱՆ ՀԱՄԱՐ, Գիւղատնտեսական Երևան, Գիւղհրատ, 1936, 8⁰, էջ 116, մէկ օրինակ:

ԳԵՍՏԱՊՈՑ (Ե. Վիկիւհ), Կուսակցական, Երևան, Մոսկրատ, 1936, 8⁰, էջ 30, մէկ օրինակ:

ԱՐԵԱՆ ՓՈԽՆԵՐԱԿՈՒՄ (Պրոֆ. Ռ. Հ. Յուխան), Բժշկական, Երևան, Պետհրատ, 1936, 8⁰, էջ 62, մէկ օրինակ:

ԻՆՉՊԷՍ ՆԱԽԱՏԵՍՆԵԼ ՎԱՂՈՒԱՆ ԵՂԱՆԱԿԸ (Վ. Այվազեան), Գիտական, Երևան, Գիւղհրատ, 1936, 8⁰, էջ 69, մէկ օրինակ:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԲՈՂՇԵՆԻԿԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋ (Հ. Բէրիս), Կուսակցական, Երևան, Հայկուսհրատ, 1936, 8⁰, էջ 217, մէկ օրինակ:
ՏՐԱՎԻՍԱՏ (Ջ. Վէրախ), Օրերա 4 զործողութեամբ, Երևան, 1936, 16⁰, էջ 16, մէկ օրինակ:

ՄԱՐԱԿԱՆ (Հոփփոմէ Պողոսեան), Բանաստեղծութիւն, Երևան, Պետհրատ, 1936, 8⁰, էջ 70, մէկ օրինակ:

ԱՂՄԱՂԱՆԻ ՎՐԱՅՈՎ (Սերիկ), Մանկական, Աշխարհագրական, Երևան, Պետհրատ, 1936, 8⁰, էջ 22, մէկ օրինակ:

ՀԱՄԿ(Բ)Կ ԵՐԱԳԻՐԸ ԵՒ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ, Կուսակցական, Երևան, Հայկուսհրատ, 1936, 16⁰, էջ 128, մէկ օրինակ:

ՄԱՐԻԻԿ (Բ. Շահումեան), Վէպ, Երևան, Պետհրատ, 1936, 8⁰, էջ 147, մէկ օրինակ:
ՔԱՌԵԱԿՆԵՐ (Օմար Խայեամ), Թրգմ. Արշակ Աթաեան, Բանաստեղծութիւն, Երևան, Պետհրատ, 1936, 8⁰, էջ 143, մէկ օրինակ:

ՄՇՈՒՇԱՊԱՏ ԹԱՒՐԻՋ (Մ. Ս. Որդուբաղի), Վէպ, Երևան, Պետհրատ, 1936, 8⁰, էջ 239, մէկ օրինակ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐՈՂՆԵՐԸ ՏԱՄՆՀԻՆԳԱՄԵԱԿԻՆ, Գեղարուեստական Ժողովածոյ, Երևան, Պետհրատ, 1935, 8⁰, էջ 407, մէկ օրինակ:

ԿՈՄԵՐԻՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ, Կուսակցական, Երևան, Հայկուսհրատ, 1936, 8⁰, էջ 35, մէկ օրինակ:

ԴՊՐՈՑԸ (Արկ. Հաղբ), Վէպ, Երևան, Պետհրատ, 1936, 8⁰, էջ 266, մէկ օրինակ:
ՄԻ ԽՈՂԱՐԱՐ-ԱՄԲՈՂՋ ՔԱՂԱՔԻՆ (Տ. Գաբրէ և Զ. Զաքուսեկայա), Մանկական, Երևան, Պետհրատ, 1936, 8⁰, էջ 35, մէկ օրինակ:

ՆԱԻԱՊԵՏ ԳՐԱՆԴԻ ՈՐԴԻՆԵՐԸ (Ժիւլ Վէռն), Վէպ, Ա. և Բ. Հատոր, Երևան, Պետհրատ, 1936, 8⁰, էջ 570, մէկական օրինակ:

ՊՈՒՄՆԵՐ (Ե. Զարեհ), Երևան, Պետհրատ, 1936, 8⁰, էջ 241, մէկ օրինակ:
ԵՂԲԱՅՐՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿՈՒՋՆԵՆԵՐԸ (Ա. Բակունց), Վէպ, Երևան, Պետհրատ, 1936, 8⁰, էջ 155, մէկ օրինակ:

ԿԱՐԱ ԲՈՂԱՋ (Կ. Բաւստոյսի), Վէպ, Երևան, 1936, 8⁰, էջ 187, մէկ օրինակ:
ՊՈՒՏՏԵՆԻԿԱԿԱՆ, Գիտական, Երևան, Պետհրատ, 1935, 4⁰, էջ 64, մէկ օրինակ:

ՀՈՏԵՐՈՒ ԱՀԱՐԵԿԻՋԸ (Ռ. Գաբրիէլեան), Վիպակ, Երևան, Պետհրատ, 1936, 8⁰, էջ 51, մէկ օրինակ:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻԿ, Մանկական Պարբերաթերթ, փետր. 1936, թիւ 2:
ՖԻԶԿՈՒՆՏՐԱԿՏԻ ՍՊՐՈՏ, օրական ֆիզկուլտուրայի խորհրդի, փետր. 1936, թիւ 2:
ԽՈՐՀՐԻ. ԱՐՈՒԵՍՏ, երկշաբաթաթերթ, մարտ 1936, թիւ 5:

ՃԵՑՄՍ ՔՈՒՔԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ (Վ. Վլադիմիրով), Վէպ, Երևան, Պետհրատ, 1936, 8⁰, էջ 253, մէկ օրինակ:

ՍԵՐՄ ԵՒ ՑԱՆՔ (Ս. Զիգուրայեւ), Գիւղատնտեսական, Երևան, Գիւղհրատ, 1936, 8⁰, էջ 42, մէկ օրինակ:

ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ, ԿՈՆԱԿԿԱԿԱՆ, ԵՐԷԱՆ, 1936, 16⁰, էջ 40, մէկ օրինակ:
 ՊԱՐՏԱԿԻՐ ԱԿՐՈԳԱՆՈՆՆԵՐ, ԳԻՆՊԱՆՈՒՆԱԿԱՆ, ԵՐԷԱՆ, 1936, 16⁰, էջ 16,
 մէկ օրինակ:
 ԷՎՈՂՈՒՑԻՈՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔԻ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ, (Մ. Մ. ԲԵՂՄԱՅԵՎ), ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ, ԵՐԷԱՆ, ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, 1936, 8⁰, էջ 224, մէկ օրինակ:
 ԴԵՆԵՏԻԿԱ, (Վ. Ֆ. ՆԱՍԱՅԻ), ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ, ԵՐԷԱՆ, ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, 1935, 8⁰, էջ 427, մէկ օրինակ:
 ԱԶԳԵՐԻ ԻՆՔՆԱՐՈՇՄԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ ՄԱՍԻՆ, (Վ. Ի. ԼԻՆԻՆ), ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ, ՀԱՅԿՈՒՆՐԱՍՏ, 1936, էջ 100, մէկ օրինակ:
 ՔԱԶԳՐԱԿԻՏՈՒԹԻՒՆ, (Բ. ՎԱՐԻՆ և Ս. ԻՆՎԱՆՈՎ), ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ, ԵՐԷԱՆ, ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ ԿՐԱՍՏ. 1936, 8⁰, էջ 453, մէկ օրինակ:
 ԱՆՏԻ-ԴՈՒՐԻՆՔ, (Ֆ. ԵՆԳԵՐ), ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ, ԵՐԷԱՆ, ՀԿ(Բ) Կ. ԿԿ ԿՐԱՍՏ. 1936, 8⁰, էջ 428, մէկ օրինակ:
 ԲԵՆԻՔԵԱՆ ԴԻԱԼԵԿՏԻԿԱ, (Ֆ. ԵՆԳԵՐ), ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ, ԵՐԷԱՆ, ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ ԿՐԱՍՏ. 1936, 8⁰, էջ 434, մէկ օրինակ:
 ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ ՈՒՍՄՈՒՆՔԸ, (Ե. ՊԱՆԿԱՆԻՍ), ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ, ԵՐԷԱՆ, ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, 1936, 8⁰, էջ 583, մէկ օրինակ:
 ՄԵՆԱՊԵՏԻՒ ՄՈՒՐԱՑԿԱՆՆԵՐԸ, (Յ. ՊԱՐՈՆԻԱՆ), ԳՐԱԿԱՆ, ԵՐԷԱՆ, ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, 1936, 8⁰, էջ 88, մէկ օրինակ:
 ԿԱՐՄԻՐ ԱՐԱԿԻ, (Ս. ԶՈՐԻԱՆ), ԳՐԱԿԱՆ, ԵՐԷԱՆ, ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, 1936, 8⁰, էջ 231:
 ԱՂՋԻԿԸ ՄՈՐՈՒ ՓՈՒՆՋԸ ՁԵՌՔԻՆ, (Հ. ՄԵԼԻՔԵԱՆ), ԳՐԱԿԱՆ, ԵՐԷԱՆ, ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, 1936, 8⁰, էջ 76, մէկ օրինակ:
 ԲԱՆԱՍՏԵՂԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, (Ա. ՔԱՆԿԱՆ), ԳՐԱԿԱՆ, ԵՐԷԱՆ, ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, 1936, 8⁰, էջ 158:
 ՍԵՒ ԵՆԼԵՐԻ ՍԵՐՄԵԱՑԱՆԸ, (Ա. ԲԱՆԿԱՆ), ԳՐԱԿԱՆ, ԵՐԷԱՆ, ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, 1936, 8⁰, էջ 26:
 ՔԵՌԻ ԴԱՎՈՆ, (Ա. ԲԱՆԿԱՆ), ԳՐԱԿԱՆ, ԵՐԷԱՆ, ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, 1936, 8⁰, էջ 22, մէկ օրինակ:
 ԴԱՄ ՈՐՈՅ, (Ա. ՎԱՆԿԱՆ), ԳՐԱԿԱՆ, ԵՐԷԱՆ, ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, 1936, 8⁰, էջ 19, մէկ օրինակ:
 ԼԵՆԻՆԸ ՀԱՅ ՖՈԼԿԼՈՐԻ ՄԵՋ, (Մ. ՕԿԱՆՆԵԱՆ), ԳՐԱԿԱՆ, ԵՐԷԱՆ, ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, 1936, 8⁰, էջ 172, մէկ օրինակ:
 ԵՐԵՎ ՍԻՐԱՎԵՐ, (Մ. ՔԱՆԿԱՆ), ԳՐԱԿԱՆ, ԵՐԷԱՆ, ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, 1936, 8⁰, էջ 151, մէկ օրինակ:
 ԼՈՒՍԱՐԱՑ, (Կ. ՍԻՄՈՆ), ԳՐԱԿԱՆ, ԵՐԷԱՆ, ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, 1936, 8⁰, էջ 192, մէկ օրինակ:
 ՄՈՒՐԱԿԱՆՈՅ, (Վ. ՔԱՆԿԱՆ), ԳՐԱԿԱՆ, ԵՐԷԱՆ, ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, 1936, 8⁰, էջ 104, մէկ օրինակ:
 ԳԻՆՊԱՆՈՒՆ ՈՂՋԵՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, (Ֆ. ՎԱՐԻՆ), ՏՐԱՄԱ, ԵՐԷԱՆ, ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, 1936, 8⁰, էջ 83, մէկ օրինակ:
 ՔԱՐԱՆՁԱՒԻ ԲԵՆԻՔԵԱՆ, (Վ. ԱՆԿԱՆ), ԳՐԱԿԱՆ, ԵՐԷԱՆ, ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, 1936, 8⁰, էջ 376, մէկ օրինակ:
 ԲԱՆԱՍՏԵՂԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՀԵՔԻԱՐՆԵՐ, (Ա. Ս. ՊԱՆԿԱՆ), ԵՐԷԱՆ, ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, 1936, 8⁰, էջ 175, մէկ օրինակ:
 ԽՈՐՀՐԴԱՌՈՐ ԿՂՋԻ, (ԺԻՆՎԱՆ), Ա. ՄԱՍ, ՎԵՐԱ, ԵՐԷԱՆ, ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, 1936, 8⁰, էջ 302, մէկ օրինակ:
 ՄԱՅԿԱՆ ԱՐԱՐՈՅ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, (ԵՂԻՆԵ ՋԱՐԵՆԵՐ), ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, ԵՐԷԱՆ, ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, 1936, 8⁰, էջ 20, մէկ օրինակ:
 ԹՈՉՈՂ ՄՈՒԿԸ, (Ս. ԳԵՐԵՔԵԱՆ), ՎԵՐԱ, ԵՐԷԱՆ, ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, 1936, 8⁰, էջ 52, մէկ օրինակ:
 ՄԱՍՈՒՆԵՐԻ ԴԱՒԵՐ, (ՅԱՆՎ. ՔԱՆԿԱՆ), ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, ԵՐԷԱՆ, ՊԵՏԵՐԱՊՈԼԻՍ, 1936, 8⁰, էջ 44, մէկ օրինակ: